

REPUBLIKA STRACHU

Prawa człowieka
we współczesnej Czeczenii

Republika strachu. Prawa człowieka we współczesnej Czeczenii.

Raport

Autorka: Marta Szczepanik

Współpraca: Daniel Witko

Konsultacje: Małgorzata Łojkowska, Aleksandra Chrzanowska

Opracowanie graficzne i redakcja językowa: Marta Borucka

Wydanie I

Warszawa, styczeń 2019

ISBN: 978-83-62245-77-2

Wydawca

**HR HELSIŃSKA FUNDACJA
PRAW CZŁOWIEKA**

Helsińska Fundacja Praw Człowieka
ul. Zgoda 11
00-018 Warszawa

<http://www.hfhr.pl>

<http://www.facebook.com/hfhrpl>

<http://www.twitter.com/hfhrpl>

<http://www.youtube.com/TheHFHR>

Spis treści

Wstęp	4
I. Ogólny stan przestrzegania praw człowieka.....	5
II. Zabójstwa, tortury i wymuszone zaginięcia	6
III. Grupy narażone na szczególne ryzyko naruszeń praw człowieka	9
3.1. Dziennikarze.....	9
3.2. Działacze opozycyjni i obrońcy praw człowieka.....	11
3.3. Kobiety	15
3.3.1. Stosowanie zasad religijnych dotyczących sposobu ubierania się kobiet i dziewcząt	16
3.3.2. Dyskryminacja kobiet w stosunkach małżeńskich i rodzinnych	16
3.3.3. Przemoc wobec kobiet	18
3.3.4. Tolerancja dla tradycyjnych praktyk szkodliwych dla kobiet.....	21
3.4. Mniejszości seksualne.....	25
3.5. Wyznawcy nietradycyjnego islamu	27
IV. Ataki na czeczeńską diasporę	28
V. Wykorzystywanie Interpolu przez władze rosyjskie do ścigania przeciwników politycznych	30
VI. Sytuacja osób przymusowo powracających	32
Zakończenie	38
Bibliografia.....	39

Wstęp

Niniejszy raport omawia wybrane problemy związane z przestrzeganiem praw człowieka w rosyjskiej Republice Czecheńskiej, ze szczególnym uwzględnieniem lat 2016–2018. Należy do szczególnego rodzaju opracowań – dotyczących sytuacji w krajach pochodzenia osób ubiegających się o ochronę międzynarodową (ang. *Country of Origin Information, COI*). Z tego względu wydarzenia o charakterze ściśle politycznym, w tym historyczne, nie są głównym przedmiotem zainteresowania, a jedynie tłem dla zobrazowania udokumentowanych, wybranych przypadków naruszeń praw człowieka oraz stosunku do nich czecheńskich władz lokalnych i federalnych. Publikacje o stanie przestrzegania praw człowieka w krajach, z których pochodzą osoby ubiegające się o ochronę międzynarodową, skierowane są przede wszystkim do decydentów w dziedzinie polityki azylowej, urzędników podejmujących decyzje o przyznaniu lub odmowie takiej ochrony, prawników reprezentujących osoby ubiegające się o ochronę oraz sędziów. Stanowią one źródło informacji niezbędnych do podejmowania decyzji na wysokim poziomie merytorycznym i zapewnienia, że osoby zagrożone prześladowaniami są właściwie identyfikowane i chronione.

Raport porusza problem najpoważniejszych naruszeń praw człowieka, takich jak zabójstwa, tortury i wymuszone zaginięcia, którym towarzyszy stosowanie przez władze zasady odpowiedzialności zbiorowej. W raporcie poświęcono szczególną uwagę sytuacji grup narażonych na zwiększone ryzyko naruszeń praw człowieka, m.in. obrońców praw człowieka i dziennikarzy, mniejszości seksualnych oraz wyznawców nietradycyjnych form islamu. W wyjątkowo trudnej sytuacji znajdują się również kobiety – ze względu na wielopoziomowy (interseksjonalny) charakter dyskryminacji i przemocy. Raport opisuje także działania władz republiki wobec Czecheńców pozostających poza jej granicami, w tym wykorzystywanie międzynarodowych

mechanizmów ścigania osób podejrzanych o popełnienie poważnych przestępstw, aby prześladować przeciwników politycznych. Ze względu na bieżącą debatę publiczną o polityce powrotowej państw UE w odniesieniu m.in. do osób, którym odmówiono ochrony międzynarodowej, raport poświęca uwagę także sytuacji osób przymusowo powracających do Czecheńii.

Opracowanie powstało w oparciu o ogólnodostępne źródła informacji oraz wywiady eksperckie. Wykorzystano w nim raporty międzynarodowych i krajowych organizacji zajmujących się ochroną i monitoringiem praw człowieka (m.in. Amnesty International, Human Rights Watch, International Crisis Group, Civil Rights Defenders, Front Line Defenders, International Federation for Human Rights, Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, Komitetu „Graždanskoje Sodiejstwie”, Norweskiego Komitetu Helsińskiego, Stichting Justice Initiative/ Prawowaja Inicyatiwa), raporty amerykańskiego Departamentu Stanu, Europejskiego Urzędu Wsparcia w Dziedzinie Azylu (ang. *European Asylum Support Office, EASO*) oraz krajowych instytucji azylowych. Wykorzystano także źródła medialne (m.in. czasopismo *Nowaja Gazieta*, portal *Kawkazskij Uzieł*, *Radio Wolna Europa/Radio Swoboda*, *BBC*).

Wywiady z ekspertami z Komitetu „Graždanskoje Sodiejstwie” z Moskwy, Norweskiego Komitetu Helsińskiego i Human Rights Analysis Center z Oslo oraz dziennikarką *Nowej Gaziety* zostały przeprowadzone w listopadzie 2018 roku. Rozmowy te dotyczyły jedynie części zagadnień poruszonych w raporcie, tj. sytuacji obrońców praw człowieka i dziennikarzy oraz osób powracających do Czecheńii.

Ze względu na podobny status przestrzegania praw kobiet w republikach sąsiadujących z Czecheńią – Dagestanie i Inguszetii – w raporcie uwzględniono także przykłady z tych rejonów.

I. Ogólny stan przestrzegania praw człowieka

Sytuacja praw człowieka w Czeczenii od dawna budzi niepokój organizacji międzynarodowych, między innymi Amnesty International i Human Rights Watch¹. Także w ocenie Departamentu Stanu USA w republice łamane są prawa człowieka i coraz dalej odchodzi się od zasad państwa prawa². Władze cywilne na szczeblu federalnym mają ograniczoną kontrolę nad siłami bezpieczeństwa w Czeczenii, które w praktyce odpowiadają jedynie przed przywódcą republiki Ramzanem Kadyrowem, sprawującym rządy twardej ręki nieprzerwanie od 2007 roku³. Uważa się, że legitymacja jego władzy wynika przede wszystkim z utrzymywania Czeczenii, po okresie krwawych wojen z Moskwą, jako lojalnej części Federacji Rosyjskiej⁴.

Władze lokalne prześladowają krytyków reżimu oraz tych, których uważają za nielojalnych wobec Kadyrowa, m.in. przez pozasądowe egzekucje, porwania i wymuszone zaginięcia, a także groźby śmierci i przemocy wobec krewnych⁵. Często ofiarą ataków padają obrońcy praw człowieka i dziennikarze krytyczni wobec sytuacji w republice oraz – szczególnie w ostatnim czasie – prześladowane są mniejszości seksualne (zob. więcej w rozdziale 3.4.). Rząd Ramzana Kadyrowa nie bada ani nie ściga nadużyć, a odpowiedzialne za nie służby bezpieczeństwa niemal zawsze pozostają bezkarne⁶.

Choć system sądownictwa w Czeczenii co do zasady spełnia standardy formalne przewidziane

w rosyjskim systemie prawnym, republika w dużej mierze funkcjonuje poza rosyjskim prawem. Według Amnesty International czeczeński rząd wywiera naciski na system sądownictwa, m.in. przez zmuszanie części sędziów do rezygnacji, co nie spotyka się z żadną reakcją władz federalnych⁷. Europejski Trybunał Praw Człowieka wydał około 300 wyroków (do 2015 roku)⁸ przeciwko Rosji w sprawach dotyczących Czeczenii, jednak są one wykonywane jedynie w zakresie wypłacania odszkodowań skarżącym, a rząd ignoruje wymagania dotyczące zmian systemowych (m.in. prowadzenia rzetelnych dochodzeń). Funkcjonariusze państwowi i służby w Czeczenii traktują instrumentalnie tradycyjne prawo czeczeńskie (adat) i silnie ingerują w życie prywatne mieszkańców. Te praktyki i zasady drastycznie naruszają przede wszystkim prawa kobiet, ponieważ wiążą się z systemową tolerancją dla powszechnej przemocy domowej czy tzw. zabójstw honorowych – znacznie rzadszego zjawiska, ale o rosnącej skali w Czeczenii (zob. rozdział 3.3.4.)⁹.

Społeczność międzynarodowa w ostatnich latach częściej zabiera głos w sprawie łamania praw człowieka w republice – ostatnio pierwszego listopada 2018 roku, gdy 16 państw członkowskich Organizacji Bezpieczeństwa i Współpracy w Europie (OBWE) wezwało Rosję do ujawnienia informacji i wszczęcia śledztw w sprawie poważnych naruszeń w Czeczenii¹⁰ (doszło do tego w ramach tzw. mechanizmu

¹ Zob. Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dostępne na: <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/russia> i raporty z poprzednich lat; Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2017/2018*, dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/> i raporty z poprzednich lat.

² US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dostępne na: <https://www.state.gov/documents/organization/277455.pdf>.

³ Tamże.

⁴ Civil Rights Defenders, *Chechnya – Repression without borders*, 21 November 2016, dostępne na: <https://fpc.org.uk/chechnya-repression-without-borders/>.

⁵ Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2016/2017*, dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/>.

⁶ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dostępne na: <http://bit.ly/2ozlyri>.

⁷ Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2016/2017*, dz. cyt.

⁸ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad, 2015*, Europe Report N°236, dostępne na: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/russianorth-caucasus/chechnya-inner-abroad>.

⁹ Tamże.

¹⁰ Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE's Moscow Mechanism invoked to look into alleged human rights violations in Russian Federation's Chechen Republic*, 2 November 2018 r., dostępne na: <https://www.osce.org/odihr/401924>;

wiedeńskiego, tj. procedury dającej rządowi każdego kraju należącego do OBWE możliwość podjęcia reakcji w razie naruszenia praw człowieka przez inne państwo). We wspólnym oświadczeniu sygnatariusze apelu zwrócili uwagę na „niepokojące działania władz czeczeńskich przeciwko osobom w oparciu o ich postrzeganą lub rzeczywistą orientację seksualną i tożsamość płciową”, a także przeciwko obrońcom praw człowieka, prawnikom, niezależnym mediom i organizacjom społeczeństwa obywatelskiego. Wyrażono szczególne zaniepokojenie uwięzieniem i procesem Ojuba Titijewa – dyrektora czeczeńskiej sekcji Centrum Praw Człowieka „Memorial”. Delegacje 16 państw odczytały ten krok jako odwet za jego pracę przy dokumentowaniu łamania praw człowieka i nadużyć w Czeczenii, oraz za ujawnienie informacji o pozasądowych egzekucjach, do których miało dojść w styczniu 2017 roku w Groznych¹¹

„Poziom zastraszenia społeczeństwa zwiększył się do tego stopnia, że w Czeczenii już prawie nikt nie mówi otwarcie o sytuacji praw człowieka”

**Wolfgang Benedek,
sprawozdawca OBWE ds. sytuacji
w Czeczenii w ramach
mechanizmu moskiewskiego**

(zob. rozdziały II i 3.2.). Opublikowany w grudniu 2018 roku raport sprawozdawcy OBWE potwierdził „bardzo poważne naruszenia praw człowieka” w republice, obejmujące nękanie, prześladowania, arbitralne zatrzymania, tortury, i pozasądowe egzekucje osób LGBT oraz osób podejrzanych o zażywanie narkotyków, w tym także nastolatków¹². Ponieważ Rosja odmówiła OBWE zgody na wysłanie misji badawczej do Czeczenii, ustalenia organizacji

dotyczące łamania praw opierały się na źródłach spoza Rosji i na wywiadach z ofiarami. Sprawozdawca odnotował również, że „poziom zastraszenia społeczeństwa zwiększył się do tego stopnia, że w Czeczenii już prawie nikt nie mówi otwarcie o sytuacji praw człowieka”. Raport zawiera szereg rekomendacji, w tym dla rosyjskich władz federalnych, dotyczących zbadania popełnionych przestępstw i egzekwowania od lokalnych władz w Czeczenii przestrzegania zasad państwa prawa i praw człowieka¹³.

II. Zabójstwa, tortury i wymuszone zaginięcia

Powszechne stosowanie przemocy przez siły bezpieczeństwa doprowadziło w ciągu ostatnich lat do śmierci bądź zaginięcia wielu osób¹⁴. Działania są prowadzone zarówno przez personel rządowy, jak i przestępców, lecz władze z reguły nie ścigają sprawców¹⁵. Zatrzymania często odbywają się bezprawnie,

a do czasu oficjalnego postawienia zarzutów służby wymuszają od zatrzymanych zeznania za pomocą tortur, najczęściej z użyciem prądu elektrycznego¹⁶. Tortury mają charakter powszechny i systemowy, a stosujący je funkcjonariusze państwowi korzystają z przyzwolenia władz na takie praktyki¹⁷.

Joint statement delivered at the OSCE Permanent Council by Ambassador Natasha Cayer, Delegation of Canada to the OSCE, on behalf of Canada, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Iceland, Ireland, Latvia, Lithuania, the Netherlands, Norway, Sweden, the United Kingdom and the United States, 30 August 2018, dostępne na: <https://osce.usmission.gov/human-rights-abuses-in-chechnya-15-osce-countries-invoke-vienna-mechanism/>.

¹¹ Tamże.

¹² Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic of the Russian Federation (by Professor Dr. Wolfgang Benedek)*, 21 December 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2rQcbUv>.

¹³ Tamże.

¹⁴ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.

¹⁵ Tamże.

¹⁶ Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic...*, dz. cyt.

¹⁷ Tamże.

W opinii International Crisis Group przemoc fizyczna może być zastosowana wobec każdego, kto wejdzie w konflikt lub nie zgadza się z przedstawicielami elity rządzącej i służb bezpieczeństwa, bez względu na powody¹⁸. Zastraszanie i przemoc mają wpływ na wszystkie sfery życia publicznego i utrzymują funkcjonowanie systemu, sprawy zaś pozostają bezkarni, ponieważ federalne organy ścigania okazują się bezsilne lub nie reagują¹⁹.

Przykładem poważnego naruszenia prawa do życia i zakazu stosowania tortur były wydarzenia z początku 2017 roku. Amnesty International, Human Rights Watch, Centrum Praw Człowieka „Memoriał”, a także Departament Stanu USA, w odwołaniu do artykułu Nowej Gazety, alarmowali o prawdopodobnej pozasądowej egzekucji 27 osób, dokonanej w styczniu 2017 roku w Groznm²⁰. Po napaści na policjantów w stolicy republiki w grudniu 2016 roku czeczeńskie siły bezpieczeństwa przeprowadziły szeroko zakrojoną operację, w ramach której miały rzekomo zatrzymać setki podejrzanych bojowników²¹. W artykule opublikowanym w lipcu 2017 roku Nowaja Gazeta poinformowała, że w nocy z 25 na 26 stycznia czeczeńskie służby bezpieczeństwa pozbawiły życia 27 osób zatrzymanych podczas nalotów²². W czasie postępowania prowadzonego przez Tatianę Moskalkową, pełnomocniczkę ds. praw człowieka (ombudsmanną) Federacji Rosyjskiej, władze Czeczenii utrzymywały, że kilka z domniemanych ofiar albo nadal żyje, albo zmarło z przyczyn naturalnych,

**Tortury mają
charakter powszechny
i systemowy, a stosujący je
funkcjonariusze państwowi
korzystają z przyzwolenia
władz na takie praktyki**

bądź też udało się na wojnę do Syrii²³. Władze starały się podważyć doniesienia o egzekucji dwóch osób, gdy przedstawiły je osobiście Moskalkowej podczas jej wizyty w stolicy Czeczenii. Centrum Praw Człowieka „Memoriał” poinformowało jednak, że ci dwaj młodzi mężczyźni byli w rzeczywistości braćmi osób zabitych²⁴. Ponadto, według informacji podanych przez BBC, w styczniu władze zmusiły krewnych części zaginionych osób do podpisania oświadczeń, że ich bliscy uciekli z Czeczenii do Syrii lub po prostu opuścili domy²⁵. Nowaja Gazeta donosiła również o silnej presji wywieranej na rodziny, by zaprzestały współpracy ze śledczymi i pełnomocniczką ds. praw człowieka oraz kontaktów z prasą²⁶. Według danych „Memoriału” zebranych podczas własnego śledztwa zniknęły 23 osoby z 27, o których pisała gazeta, a dwie zmarły w wyniku porwania i uwięzienia przez służby bezpieczeństwa²⁷.

Do końca 2017 roku władze nie przeprowadziły dochodzenia ani nie pociągnęły nikogo do odpowiedzialności w związku ze styczniowymi wydarzeniami²⁸.

W ciągu 2017 roku w Czeczenii odnotowano znaczny wzrost liczby zaginięć²⁹. Według lokalnych źródeł, na które powołuje się Departament Stanu USA, w większości przypadków osoby zaginione były uprowadzone przez siły rządowe lub funkcjonariuszy organów ścigania, a następnie uwięzione lub zabite. W licznych sprawach krewni zaginionych,

¹⁸ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Zob. US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.; Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dz. cyt.; Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2017/2018*, dz. cyt.

²¹ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

²² Е. Милашина, *Это была казнь. В ночь на 26 января в Грозном расстреляли десятки людей*, Новая Газета [J. Miłaszyna, *Eto była kazn' . W noc na 26 janwaria w Groznom rasstrielali diesiatki ludiej*, Nowaja Gazeta], 10 июля 2017, dostępne na: <https://www.nowaya-gazeta.ru/articles/2017/07/09/73065-eto-byla-kazn-v-noch-na-26-yanwarya-v-groznom-rasstrelyany-desyatki-lyudey>.

²³ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

²⁴ Tamże.

²⁵ О. Просвиrowa, *Семьи пропавших в Чечне людей заставили писать, что те в Сирии*, BBC News Русская служба [O. Proswirowa, *Siemji prorawszych w Czecznie ludiej zastawili pisat' , czto tie w Sirii*, BBC News Russkaja służba], 27 июля 2017, dostępne na: <https://www.bbc.com/russian/news-40744436>.

²⁶ Е. Милашина, *Это была казнь...*, dz. cyt.

²⁷ Dane za: Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dz. cyt.

²⁸ Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2017/2018*, dz. cyt.

²⁹ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

którzy nieformalnie lub publicznie apelowali do władz regionalnych albo federalnych o pomoc, ostatecznie odwoływali swoje zarzuty i przepraszaali za składanie „falszywych zeznań”³⁰.

W sierpniu 2017 roku w Czeczenii zaginął piosenkarz Zielimchan Bakajew, który przyjechał z Moskwy na ślub siostry³¹. Według informacji podanych przez Departament Stanu USA na podstawie

źródeł medialnych, policja miała zatrzymać go w centrum Groznego. Władze Czeczenii zaprzeczyły tym doniesieniom, a minister ds. prasy i informacji Dzambulat Umarow wydał oświadczenie, w którym twierdził, że Bakajew jest bezpieczny i „niebawem się pojawi”. Jednak kilka dni później stwierdzono, że muzyk potajemnie opuścił kraj. Następnie we wrześniu opublikowano w internecie film, w którym mężczyzna podający się za Bakajewa twierdził, że znajduje się w Niemczech. Jednakże działacze na rzecz praw człowieka twierdzą, że wideo było mistyfikacją, o czym świadczyły różnice w wyglądzie i zachowaniu nagranej osoby w stosunku do Bakajewa oraz fakt, że w materiale pojawia się napój niedostępny na rynku niemieckim. Według przypuszczeń aktywistów Bakajew mógł zostać zatrzymany z powodu swojej orientacji seksualnej. Pojawiły się również informacje, że piosenkarza poddano torturom już w dniu zatrzymania, które ostatecznie doprowadziły do jego śmierci³². W rezultacie od grudnia 2017 roku miejsce pobytu muzyka pozostaje nieznane. W styczniu 2018 roku Ramzan Kadyrow zasugerował, że Bakajew został

„Nie będzie się już mówić, że rodzice nie są odpowiedzialni za czyny swoich synów i córek. W Czeczenii będą za nie odpowiedzialni”

**Ramzan Kadyrow,
Szef Republiki Czeczeńskiej**

„Czeczenia to miejsce, w którym panuje strach. Ludzie boją się władzy, ludzie boją się nawzajem, ludzie zaczynają się bać wszystkiego. Rzeczywista atmosfera jest taka, jaka mogła być w Niemczech za czasów Hitlera lub w Rosji w czasach stalinowskich”

**Swietłana Gannuszkina,
Komitet „Grażdanskoje Sodiejstwo”**

zabity i że odpowiedzialność za śmierć mężczyzny ponoszą jego krewni (którzy mieli dokonać tzw. zabójstwa honorowego)³³.

Władze Czeczenii stosują zasadę odpowiedzialności zbiorowej wobec rodzin osób obwinianych o naruszenia prawa lub innych zasad określanych przez władze republiki (formalnie lub nieformalnie). Dotyczy to również domniemych członków niele-

galnych grup zbrojnych. Jeszcze w 2010 roku mer Groznego Muslim Chuczijew i dyrektor czeczeńskiej sekcji MSW Rusłan Ałchanow ogłosili, że władze będą dążyły do tego, by krewni bojowników odpowiadali za skutki działań swoich bliskich³⁴. Osoby te, zgodnie ze stosowanym w Czeczenii prawem, ponoszą koszty odszkodowań za straty materialne spowodowane atakami³⁵. W 2014 roku Kadyrow opublikował oświadczenie na portalu Instagram, w którym stwierdził: „Nie będzie się już mówić, że rodzice nie są odpowiedzialni za czyny swoich synów i córek. W Czeczenii będą za nie odpowiedzialni”.

Zapewnił też, że „jeśli bojownicy zamordują policjanta lub inną osobę w Czeczenii, ich rodzina zostanie natychmiast wyrzucona z Czeczenii bez możliwości powrotu, a ich domy zostaną zniszczone do samego fundamentu”³⁶.

Centrum Praw Człowieka „Memoriał” zwraca uwagę na panującą w republice atmosferę terroru i podejrzliwości, która sprawia, że mieszkańcy są wyjątkowo niechętni do rozmowy z działaczami na rzecz praw człowieka i nie zgłaszają przypadków łamania

³⁰ Tamże.

³¹ С. Хазов-Кассиа, *Глава Чечни заявил о возможной смерти пропавшего певца Бакаева*, Радио Свобода [S. Chazow-Kassia, *Глава Чечни заявил о возможной смерти пропавшего певца Бакаева*, Radio Swoboda], 18 января 2018, dostępne na: <https://www.svoboda.org/a/28982182.html>.

³² US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

³³ С. Хазов-Кассиа, *Глава Чечни заявил...*, dz. cyt.

³⁴ *Глава МВД Чечни призвал силовиков активнее работать с родственниками боевиков*, Кавказский Узел [Глава МВД Чечни призвал силовиков активнее работать с родственниками боевиков, Кавказский Узел], 18 мая 2016, dostępne na: <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/168972/>.

³⁵ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.

³⁶ Tamże.

prawa przez funkcjonariuszy sił bezpieczeństwa nawet wtedy, gdy ofiarami naruszeń padli oni sami lub ich krewni³⁷. Powszechny strach w społeczeństwie potwierdza Swietłana Gannuszkina, przewodnicząca Komitetu „Grażdanskoje Sodiejstwie”:

„Czeczenia to miejsce, w którym panuje strach. Ludzie boją się władzy, ludzie boją się nawzajem, ludzie zaczynają się bać wszystkiego. Rzeczywista atmosfera jest taka, jaka mogła być w Niemczech za czasów Hitlera lub w Rosji w czasach stalinowskich”³⁸.

Obawy społeczeństwa przed zawiadaniem organów ścigania, w tym federalnych, powodują, że większość zbrodni popełnianych przez

funkcjonariuszy służb bezpieczeństwa pozostaje niezarejestrowana przez organy ścigania, media ani organizacje pozarządowe zajmujące się prawami człowieka³⁹. Obok lęku o to, że zgłoszenie spotka się z odwetem ze strony przedstawicieli władz, mieszkańcy republiki nie wierzą, że ktoś jest w stanie im pomóc. W raporcie z misji monitoringu prowadzonej w Czeczenii grupa brytyjskich ekspertów oceniła, że przeciętny mieszkaniec rzeczywiście nie ma praktycznie żadnej możliwości – ani politycznej, ani prawnej – aby dochodzić swoich praw, gdy zostały one naruszone przez lokalne władze⁴⁰. Natomiast „Memoriał” ocenia, że przypadki poważnych naruszeń praw człowieka w Czeczenii, które są zgłaszane organizacji, stanowią zaledwie wierzchołek góry lodowej⁴¹.

III. Grupy narażone na szczególne ryzyko naruszeń praw człowieka

3.1. Dziennikarze

Dziennikarze piszący o Kaukazie Północnym lub przebywający na jego terenie są szczególnie narażeni na ataki, w tym fizyczne. Pojawiły się wręcz doniesienia o utworzeniu przez władze Czeczenii „listy celów”, na której znaleźć się mieli wybitni dziennikarze, jak na przykład Aleksiej Wenediktow, szef niezależnej stacji radiowej Echo Moskwy⁴².

Organizacje pozarządowe i Departament Stanu USA w ostatnich dwóch latach odnotowali co najmniej kilka poważnych naruszeń praw człowieka wobec przedstawicieli mediów. W marcu

2016 roku grupa 15 zamaskowanych mężczyzn, powiązanych z czeczeńskimi resortami siłowymi, zaatakowała minibus przewożący dwóch członków Komitetu przeciwko Torturom oraz sześciu rosyjskich i zagranicznych dziennikarzy (obywateli Norwegii i Szwecji) podróżujących do Czeczenii. Dziennikarze i aktywiści zostali pobici, a autobus spalony. Wszyscy zostali ranni, a pięć osób trafiło do szpitala. Mimo oficjalnego potępienia ataku przez rzecznika rządu w Groznm, nikomu nie postawiono zarzutów w związku z tym wydarzeniem⁴³.

³⁷ Memorial Human Rights Center, *Counter-terrorism in the North Caucasus: a human rights perspective. 2014 – first half of 2016*, dostępne na: <https://bit.ly/2DovGLN>.

³⁸ А. Позняков, *Над чеченскими беженцами в Европе навис дамоклов меч депортации*, Euronews na rusском [A. Pozniakow, *Nad czeczeńskimi bieżencami w Jewropie nawis damokłow miecz dieportacyi*, Euronews na russkom], 19 декабря 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2GBQz8A>.

³⁹ Memorial Human Rights Center, *Counter-terrorism in the North Caucasus...*, dz. cyt.

⁴⁰ UK Parliamentary Human Rights Group, *Chechnya Fact-Finding Mission. Report*, 10 June 2010, [cyt. za:] International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

⁴¹ Memorial Human Rights Center, *Counter-terrorism in the North Caucasus...*, dz. cyt.

⁴² US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.

⁴³ Tamże.

W maju 2016 roku czeczeńska policja bezpodstawnie aresztowała i groziła rosyjskiemu dziennikarzowi, który badał sprawę odwetowych spaleń domów⁴⁴.

We wrześniu 2016 roku, po nierzetelnie przeprowadzonej rozprawie, sąd w Szali w Czeczenii skazał 23-letniego Żaładiego Gerijewa, dziennikarza niezależnego portalu internetowego Kawkazskij Uziel, na trzy lata pozbawienia wolności na podstawie sfabrykowanych zarzutów o posiadanie narkotyków. W kwietniu 2017 roku wyrok skazujący został utrzymany, a w lipcu Sąd Najwyższy odmówił rozpatrzenia sprawy. Obrońca, oskarżony, a także organizacje zajmujące się ochroną praw człowieka utrzymują, że wyrok był umotywowany politycznie i stanowił odwet władz czeczeńskich za pracę Gerijewa dla portalu znanego z krytyki systemu panującego w Czeczenii⁴⁵.

W styczniu 2017 roku Magomied Daudow, rzecznik parlamentu czeczeńskiego, opublikował na Instagramie groźby pod adresem Grigorija Szwedowa, redaktora naczelnego portalu Kawkazskij Uziel⁴⁶.

Po ujawnieniu naruszeń praw człowieka na dużą skalę przeciwko homoseksualistom w Czeczenii w kwietniu 2017 roku (zob. też w rozdziale 3.4.) lokalni urzędnicy ostro krytykowali niezależny rosyjski periodyk Nowaja Gazieta, który jako pierwszy poinformował o tych wydarzeniach⁴⁷. Doradca prezydenta Czeczenii Adam Szachidow nazwał dziennikarzy gazety „wrogami naszej wiary i naszej ojczyzny” i zagroził im „zemstą” podczas swojej przemowy trzeciego kwietnia 2017 roku, skierowanej do około 15 tysięcy osób zgromadzonych w meczecie. Przedstawił też stanowisko rządu gwarantujące, że

„kara dosięgnie osoby szerzące nienawiść, gdziekolwiek i kimkolwiek są” i że „nie podlega ona przedawnieniu”, co zdaniem pracowników gazety stanowiło wezwanie do stosowania przemocy wobec dziennikarzy. Jelena Miłaszyna, autorka artykułu o prześladowaniach homoseksualistów, 15 kwietnia 2017 roku oznajmiła, że wobec zagrożenia życia zmuszona była opuścić Rosję. Krótco potem, 19 kwietnia, Nowaja Gazieta poinformowała, że do redakcji dotarła koperta nadana w Czeczenii zawierająca niezidentyfikowany biały proszek⁴⁸.

To nie pierwszy przypadek, gdy Miłaszyna otrzymywała groźby. Już w 2015 roku, kiedy pojechała do Czeczenii, aby przygotować artykuł na temat zawartego pod przymusem małżeństwa wysoko postawionego funkcjonariusza z nieletnią dziewczyną (zob. też w rozdziale 3.3.4.), czeczeńscy funkcjonariusze służb bezpieczeństwa zastraszały ją podczas odprawy na punkcie kontrolnym⁴⁹. Później tego samego roku w tekście zamieszczonym na portalu Groznyj Inform (ściśle powiązany z rządem Czeczenii) zasugerowano, że Miłaszynę może spotkać taki sam los jak Annę Politkowską, dziennikarkę zamordowaną w 2006 roku, oraz Borysa Niemcowa, przywódcę rosyjskiej opozycji politycznej zamordowanego w 2015 roku. Na wniosek redakcji Nowej Gazety wszczęto dochodzenie w sprawie artykułu, lecz nie przyniosło wymiernych rezultatów⁵⁰.

Władze nie podejmują też żadnych kroków, by pociągnąć do odpowiedzialności sprawców szeregu głośnych zabójstw dziennikarzy, w tym m.in. Politkowskiej. Jak podaje Departament Stanu USA, w 2017 roku, jak w latach ubiegłych, nie poczyniono na tym polu żadnych postępów.

⁴⁴ Human Rights Watch, *World Report 2017 – Russia (events of 2016)*, dz. cyt.

⁴⁵ Tamże; US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

⁴⁶ Amnesty International, *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2017/2018*, dz. cyt.

⁴⁷ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Human Rights Watch, *Human Rights Violations in Russia's North Caucasus*, statement prepared by Tanya Lokshina, Russia Program Director at Human Rights Watch for the January 28, 2016 meeting of the Legal Affairs and Human Rights Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 28 January 2016, dostępne na: <https://www.hrw.org/news/2016/01/28/human-rights-violations-russias-north-caucasus>.

⁵⁰ Tamże.

3.2. Działacze opozycji i obrońcy praw człowieka

Od lat czecheński przywódca Ramzan Kadyrow i inni urzędnicy szykanują obrońców praw człowieka. W ich retoryce aktywności to „marionetki Zachodu” i „wrogowie Rosji” dążący do destabilizacji Czeczenii⁵¹. Szef republiki wielokrotnie publicznie dyskredytował i groził zarówno działaczom organizacji pozarządowych, jak i politycznym oponentom, m.in. za pośrednictwem mediów społecznościowych. Groźby te nie spotykały się z żadną reakcją ze strony Kremla ani rosyjskich organów ścigania⁵². Brak skutecznych dochodzeń, które kończyłyby się ukaraniem osób dopuszczających się ataków fizycznych na obrońców praw człowieka, utrwała cykl bezkarności, co pozwala kontynuować represje⁵³. Jak zwraca uwagę m.in. Swietłana Gannuszkina, służby czecheńskie mogą uciszyć każdego krytyka reżimu przez zastosowanie różnych metod, np. preparowania spraw kryminalnych i podrzucania narkotyków⁵⁴.

W Czeczenii represje spotykają także tych, którzy krytykują czecheński rząd i wszechobecną korupcję w mediach społecznościowych⁵⁵. Takie osoby otrzymują groźby, są porywane, a ich domy palone. Często zmusza się je także do oficjalnego przyznania się do winy i przeproszenia prezydenta republiki.

„Służby czecheńskie mogą uciszyć każdego krytyka reżimu przez zastosowanie różnych metod, np. preparowania spraw kryminalnych i podrzucania narkotyków”

**Swietłana Gannuszkina,
Komitet „Graždanskoje Sodiejstwie”**

Kara polega więc na publicznym upokorzeniu, a przez to ma odstraszać potencjalnych naśladowców⁵⁶. W listopadzie 2017 roku Sąd Najwyższy w Czeczenii orzekł w procesie o zniesławienie przeciwko Komitetowi „Graždanskoje Sodiejstwie”, mieszkańcowi Czeczenii Ramzanowi Dżałałdinowowi, który skontaktował się z organizacją w celu uzyskania pomocy, oraz czasopismu *Nowaja Gazieta* za „oczernienie czecheńskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych”⁵⁷. Dżałałdinow to mieszkaniec czecheńskiej wsi Kienchi, który był prześladowany przez lokalne władze po złożeniu skargi do rosyjskiego prezydenta Władimira Putina na sytuację w wiosce i korupcję lokalnych urzędników. Jego dom został spalony, a rodzinę mężczyzny nęcano i zastraszano⁵⁸. Sąd Najwyższy podtrzymał decyzję sądu niższej instancji, który uznał, że w sprawie doszło do zniesławienia urzędnika⁵⁹. Do publicznego przyznania się do winy zmuszono również w grudniu 2015 roku Ajszat Inajewą, pracownicę socjalną, ponieważ otwarcie zaapelowała do Kadyrowa o interwencję w sprawie wymuszeń, jakich dopuszczają się czecheńscy urzędnicy⁶⁰. Human Rights Watch opisuje też przypadek Chizira Jeżyjewa, wykładowcy ekonomii, który na przełomie 2015 i 2016 roku został porwany i zabity po tym, jak w grupowej

⁵¹ Amnesty International, *Chechnya: Persecuted for defending human rights*, 28 February 2018, dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2018/02/chechnya-persecuted-for-defending-human-rights/>.

⁵² US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.

⁵³ Amnesty International, *Chechnya: Persecuted for...*, dz. cyt.

⁵⁴ Комитет «Гражданское Содействие», *Любой оппонент будет наказан* [Komitet «Graždanskoje Sodiejstwie», *Luboj opponient budiet nakazan*], 11 января 2018, dostępne na: <https://refugee.ru/news/lyuboj-opponent-budet-nakazan/>.

⁵⁵ *Results of 2016 in NCFD: resonant attacks, echo of elections and human rights violations*, Caucasian Knot, 8 January 2017, dostępne na: <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/38080/>.

⁵⁶ *Chechen Parliament Speaker Back At The Public Shaming Game*, RFE/RL, 30 March 2017, dostępne na: <https://www.rferl.org/a/russia-chechnya-daudov-shames-woman-tv/28400638.html>; T. Lokshina, *Tyranny versus a village man in Chechnya*, Open Democracy, 26 December 2016, dostępne na: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/tanya-lokshina/tyranny-versus-village-man-in-chechnya>.

⁵⁷ Ганнушкина и «Новая газета» раскритиковали решение суда по иску МВД Чечни, *Кавказский Узел* [Gannuszkina i «Nowaja gazieta» raskritikowali rieszenije suda po isku MWD Czeczni, Kawkazskij Uziel], 10 ноября 2017, dostępne na: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/312287/>.

⁵⁸ Human Rights Watch, *‘Like Walking a Minefield’: Vicious Crackdown in Critics in Russia’s Chechen Republic*, 2016, dostępne na: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/chechnya0816_2.pdf.

⁵⁹ Ганнушкина и «Новая газета»..., dz. cyt.

⁶⁰ Human Rights Watch, *‘Like Walking a Minefield’...*, dz. cyt.

dyskusji na portalu społecznościowym skrytykował politykę prowadzoną przez Kadyrowa⁶¹.

Represjom podlegają także osoby głoszące prawdy historyczne lub koncepcje naukowe, z którymi nie zgadzają się władze. W 2011 roku Kadyrow zakazał publicznej dyskusji i upamiętniania deportacji narodu czeczeńskiego w 1944 roku. Prześladowano m.in. Przewodniczącego Zgromadzenia Narodów Kaukazu Rusłana Kutajewa, który w 2014 roku zorganizował konferencję naukową z okazji 70. rocznicy deportacji. Kutajew został aresztowany dwa dni później, oficjalnie za posiadanie trzech gramów heroiny. Po zatrzymaniu był bity i torturowany, a ostatecznie skazano go na cztery lata więzienia⁶². Natomiast w kwietniu 2016 roku porwano i uwięziono Rizwana Ibragimowa i Abubakara Didijewa, naukowców i publicystów, a także zwolenników specyficznej interpretacji historii narodu czeczeńskiego i islamu, która stoi w sprzeczności z poglądami narzucanymi przez czeczeńskie władze⁶³.

W marcu 2016 roku Igor Kalapin, przewodniczący niezależnej organizacji Komitet przeciwko Torturom oraz Wspólnej Grupy Mobilnej ds. Obrońców Praw Człowieka w Czeczenii (ang. *Joint Mobile Group for Human Rights Defenders in Chechnya, JMG*) zajmującej się m.in. dokumentacją przypadków tortur, został zaatakowany podczas wizyty w Grozным przez grupę niezidentyfikowanych osób⁶⁴. Lokalne władze badały sprawę, ale nie postawiły żadnych zarzutów. Po tym wydarzeniu tzw. grupy mobilne czasowo wycofały się z Czeczenii ze względów bezpieczeństwa⁶⁵. Utworzenie takich struktur przez Komitet miało na celu ograniczenie zagrożeń dla obrońców praw człowieka pracujących na stałe w Czeczenii. W ramach działań grup aktywistów z różnych regionów

Rosji przebywali w republice czasowo, po kilka miesięcy, i prowadzili sprawy na zasadzie rotacyjnej. Jednak nawet pomimo podjęcia takich środków ostrożności doszło do ataku na pracowników grup mobilnych oraz do podpaleń biur organizacji w Czeczenii⁶⁶ i Inguszetii⁶⁷. Również przedstawiciele rosyjskiej Prezydenckiej Rady ds. Praw Człowieka odwołali misję badawczą zaplanowaną na czerwiec 2017 roku. Podjęli taką decyzję po publicznych wypowiedziach Kadyrowa, który stwierdził, że nie może zagwarantować tej grupie bezpieczeństwa, jeżeli będzie jej towarzyszył Kalapin, jak pierwotnie planowano⁶⁸.

W ostatnim czasie najgłośniejszą sprawą dotyczącą represji wobec obrońców praw człowieka w Czeczenii było aresztowanie Ojuba Titiejewa, szefa biura organizacji „Memoriał” w Grozным w styczniu 2018 roku. Jako oficjalną przyczynę zatrzymania podano, że podczas przeszukania w samochodzie działacza znaleziono narkotyki⁶⁹. Titiejew został oskarżony o przestępstwo z art. 228 rosyjskiego kodeksu karnego (bezprawne posiadanie narkotyków), za co grozi kara do dziesięciu lat więzienia. Wkrótce po aresztowaniu mężczyzny jego rodzina była nękana i zastraszana przez władze, a w konsekwencji musiała opuścić Czeczenię. Narastają również prześladowania innych członków „Memoriału”, w tym kolegów Ojuba Titiejewa – pracowników biur w Inguszetii i Dagestanie – a także jego adwokata oraz zespołu obrony⁷⁰. Podczas pobytu w areszcie na Titiejewie próbowano wymusić złożenie fałszywych, obciążających zeznań, lecz aktywista odmówił. Jego proces rozpoczął się w lipcu 2018 roku przed sądem w mieście Szali w Czeczenii⁷¹. W grudniu 2018 roku sprawozdawca OBWE badający sytuację w Czeczenii rekomendował, aby postępowanie

⁶¹ Tamże.

⁶² International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad...*, dz. cyt.

⁶³ Human Rights Watch, *'Like Walking a Minefield'...*, dz. cyt.

⁶⁴ Human Rights Watch, *World Report 2017 – Russia (events of 2016)*, dz. cyt.

⁶⁵ Tamże.

⁶⁶ *В Грозном разгромили офис «Комитета против пыток»*, BBC News Русская служба [W Groznom razgromili ofis «Komitieta protiv pytok», BBC News Russkaja služba], 3 июня 2015, dostępne na: https://www.bbc.com/russian/russia/2015/06/150603_grozny_torture_committee_attack.

⁶⁷ И. Сотников, *В Ингушетии напали на офис «Комитета против пыток»*, [I. Sotnikow, *W Inguszetii napali na ofis «Komitieta protiv pytok»*], Deutsche Welle, 9 марта 2016, dostępne na: <https://bit.ly/2r17AhK>.

⁶⁸ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.

⁶⁹ Amnesty International, *Chechnya: Persecuted for...*, dz. cyt.

⁷⁰ Tamże.

⁷¹ Front Line Defenders, *Oyub Titiev detained and facing criminal investigation*, dostępne na: <https://www.frontlinedefenders.org/en/case/oyub-titiev-detained-and-facing-criminal-investigation>.

toczyło się poza granicami republiki, co miałyby zapewnić niezawisłość sądu⁷².

Oyub Titijew pracuje w Groznych od wielu lat i w przeszłości był wielokrotnie nękany w związku ze swoimi działaniami na rzecz praw człowieka. Został szefem lokalnego biura „Memoriału” wkrótce po śmierci kierującej nim wcześniej Natalii Estemirowej, zamordowanej w 2009 roku. Sam „Memoriał” monitoruje przypadki łamania praw człowieka w Czeczenii od ponad 25 lat: jego pracownicy dokumentowali naruszenia popełniane przez walczące strony podczas dwóch konfliktów czeczeńskich, a następnie nadużycia czeczeńskich władz wyznaczonych przez Kreml. W ciągu ostatnich dziesięciu lat organizacja opisała liczne przypadki stosowania tortur, wymuszonych zaginięć i podpałów domów oraz pozasądowych egzekucji dokonywanych przez lokalnych urzędników odpowiedzialnych za bezpieczeństwo. „Memoriał” konsekwentnie określa współczesną Czeczenię jako „totalitarną enklawę w Rosji”, w której lokalne władze pod przywództwem Ramzana Kadyrowa ingerują we wszystkie aspekty życia społecznego, w tym politykę, religię, dyskurs akademicki i sprawy rodzinne⁷³.

Centrum Praw Człowieka „Memoriał” konsekwentnie określa współczesną Czeczenię jako „totalitarną enklawę w Rosji”, w której lokalne władze pod przywództwem Ramzana Kadyrowa ingerują we wszystkie aspekty życia społecznego, w tym politykę, religię, dyskurs akademicki i sprawy rodzinne

Amnesty International uznało Titijewa za więźnia sumienia i domaga się od władz, by został natychmiast uwolniony⁷⁴. Ocenia również, że w areszcie mężczyzna jest narażony na tortury i inne formy złego traktowania⁷⁵ oraz twierdzi, że dowody przeciwko działaczowi wydają się sfabrykowane, a cały proces ma na celu uciszenie aktywisty i utrudnienie pracy obrońcom praw człowieka. Aresztowanie Titijewa potępiły także inne organizacje, m.in. Norweski Komitet Helsiński⁷⁶, Human Rights Watch⁷⁷, Front Line Defenders⁷⁸

oraz International Federation for Human Rights⁷⁹. Przedstawicielstwo Unii Europejskiej (UE) w Rosji wezwało władze federalne oraz regionalne do przestrzegania praw Titijewa w zgodzie ze zobowiązaniami międzynarodowymi Rosji i do jego szybkiego zwolnienia⁸⁰. W lipcu 2018 roku Komisarz ds. Praw Człowieka Rady Europy skierował do rosyjskiej prokuratury generalnej podobny apel⁸¹. Dodatkowo w październiku 2018 roku Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy uhonorowało Titijewa Nagrodą Praw Człowieka im. Václava Havla⁸².

Zdaniem Inny Sangadżyjowej z Norweskiego Komitetu Helsińskiego od czasu zabójstw Natalii Estemirowej w lipcu 2009 roku oraz pary działaczy

⁷² Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic...*, dz. cyt.

⁷³ Amnesty International, *Chechnya: Persecuted for...*, dz. cyt.

⁷⁴ Tamże.

⁷⁵ Tamże.

⁷⁶ Norwegian Helsinki Committee, *International pressure: Release Oyub Titiev*, 22 March 2018, dostępne na: <https://www.nhc.no/en/international-pressure-release-oyub-titiev/>.

⁷⁷ Human Rights Watch, *Russia: Rights Defender Arbitrarily Arrested in Chechnya*, 10 January 2018, dostępne na: <https://www.hrw.org/news/2018/01/11/russia-rights-defender-arbitrarily-arrested-chechnya>.

⁷⁸ Front Line Defenders, *Oyub Titiev, Human Rights Defender, Arbitrarily Arrested in Chechnya*, 10 January 2018, dostępne na: <https://www.frontlinedefenders.org/en/statement-report/oyub-titiev-human-rights-defender-arbitrarily-arrested-chechnya>.

⁷⁹ International Federation for Human Rights, *Russian Federation: Arbitrary detention and judicial harassment of Mr. Oyub Titiev*, 9 January 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2APktBq>.

⁸⁰ European Union External Action Service, *Statement on the detention of the Director of the Memorial Human Rights Centre in the Chechen Republic*, 11 January 2018, dostępne na: https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/38144/statement-detention-director-memorial-human-rights-centre-chechen-republic_en.

⁸¹ Council of Europe, *The Commissioner requests decisive measures to safeguard Oyub Titiev's rights*, 17 July 2018, dostępne na: <https://www.coe.int/nw/web/commissioner/-/the-commissioner-requests-decisive-measures-to-safeguard-oyub-titiev-s-rights>.

⁸² Parliamentary Assembly of the Council of Europe, *Václav Havel Human Rights Prize 2018 awarded to Oyub Titiev*, 8 October 2018, dostępne na: <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-en.asp?newsid=7218>.

humanitarnych w sierpniu tego samego roku⁸³ w Czeczenii trwa proces stopniowego usuwania organizacji występujących w obronie praw człowieka. W jej opinii to celowa polityka władz, dzięki której Kadyrow chce pozbyć się wszelkich krytycznych wobec niego osób i podmiotów⁸⁴. Ekspertka uważa też, że miejscowi aktywiści od dawna byli prześladowani, ale organizacje ogólnorosyjskie, takie jak „Memoriał”, były do tej pory uważane za mniej zagrożone. Jednak, jak pokazał proces Titijewa, ten okres już minął. Postępowanie przeciwko działaczowi – zdaniem przedstawicielki Norweskiego Komitetu Helsińskiego – należy uważać za kolejny etap rozprawy Kadyrowa z obrońcami praw człowieka. Sangadżyjewa ocenia również, że Titijew i inne osoby, które znajdują się w podobnej sytuacji, nie mogą liczyć na sprawiedliwy proces w Czeczenii, ponieważ „praw nie ma tam nikt, nie mają ich również obrońcy praw człowieka”⁸⁵.

Podobnego zdania jest Jelena Miłaszyna, dziennikarka Nowej Gazety⁸⁶. Co więcej, sądzi też, że Kadyrow uzyskał nieformalną zgodę Moskwy na realizację swojego planu totalnej rozprawy z opozycją wewnątrz Czeczenii, do którego to procesu władze federalne nie zamierzają się wtrącać (jak stwierdziła: „Czeczenów praktycznie oddano Kadyrowowi”). Natomiast obrońcy praw człowieka i dziennikarze spoza regionu (głównie rosyjscy), z których wielu w ostatnim czasie przyjeżdża do republiki, by obserwować proces Titijewa, znajdują się według Miłaszyny w swego rodzaju okresie

„Od czasu zabójstw Natalii Estemirowej oraz pary działaczy humanitarnych latem 2009 roku w Czeczenii trwa proces stopniowego usuwania organizacji występujących w obronie praw człowieka. To celowa polityka władz, dzięki której Kadyrow chce pozbyć się wszelkich krytycznych wobec niego osób i podmiotów”

**Inna Sangadżyjewa,
Norweski Komitet Helsiński**

„Oficjalnie informuję obrońców praw człowieka: kiedy sąd wyda wyrok, Czeczenia będzie dla nich terenem zakazanym, tak jak dla terrorystów i ekstremistów i tym podobnych...”⁸⁷.

Zdaniem Hugh Williamsona z Human Rights Watch wypowiedź Kadyrowa pośrednio świadczy o tym, że bezpieczeństwo osób działających na rzecz praw człowieka i możliwość ich pracy w Czeczenii zależy w istocie od Moskwy⁸⁸.

Według Miłaszyny w ciągu dwóch ostatnich lat Kadyrow szczególnie źle znosi krytykę oraz jej konsekwencje, za które obwinia właśnie aktywistów (m.in. wpisanie go na tzw. listę Magnitskiego⁸⁹, co wiąże się z zakazem podróży czy zablokowaniem dostępu do Instagrama). Dziennikarka ocenia, że prezydent republiki jest skrajnie wrażliwy na negatywne opinie i przejawia skłonności do megalomanii. Publicystka uważa też, że obecnie sytuacja obrońców praw człowieka spoza Czeczenii wydaje się zależeć od wyniku procesu Titijewa:

⁸³ W sierpniu 2009 roku niezidentyfikowani przedstawiciele organów ścigania porwali dyrektor organizacji humanitarnej „Spasiem Pokolenije” [„Uratujmy Pokolenie”] Zariemę Sadułajewą i jej męża Alikę Dżabraiłowa. Następnego dnia znaleziono ich martwych, a na ciałach widoczne były liczne oznaki tortur. Za: International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

⁸⁴ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

⁸⁵ Tamże.

⁸⁶ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

⁸⁷ Human Rights Watch, *Russia: Chechen Leader Threatens Human Rights Defenders*, 28 August 28 2018, dostępne na: <https://www.hrw.org/news/2018/08/28/russia-chechen-leader-threatens-human-rights-defenders>.

⁸⁸ Tamże.

⁸⁹ Na liście Magnitskiego znaleźli się urzędnicy objęci zakazem wjazdu do USA i ukarani zamrożeniem aktywów za łamanie praw człowieka. Spis został utworzony na mocy ustawy Magnitskiego (ang. *Magnitsky Act*), przyjętej w grudniu 2012 roku przez Kongres USA, nazwanej tak na cześć opozycyjnego rosyjskiego prawnika Siergieja Magnitskiego – zmarłego w 2009 roku w więzieniu. Lista początkowo obowiązywała tylko w odniesieniu do urzędników rosyjskich, ale od 2016 roku ma zastosowanie wobec reprezentantów władz naruszających prawa człowieka na całym świecie.

„Obawiam się, że w przyszłym roku [po zakończeniu procesu] ta czerwona linia zostanie

przekroczona i pojawi się przemoc fizyczna wobec obrońców praw człowieka spoza Czechenii”⁹⁰.

3.3. Kobiety

Kobiety są grupą szczególnie narażoną na naruszenia praw człowieka w Czechenii, przede wszystkim ze względu na wielopoziomowy (intersekcjonalny) charakter dyskryminacji i przemocy. Przyczynami tej sytuacji są zarówno słaba ochrona praw kobiet na poziomie centralnym, jak i czynniki kulturowe oraz polityka rządu Kadyrowa. Na terenie Czechenii szariat oraz adat (lokalne tradycje, prawo zwyczajowe) mają w praktyce takie samo znaczenie jak rosyjskie prawo federalne, pomimo formalnej nadrzędności tego ostatniego. W związku z tym republika pozostaje w rzeczywistości poza jurysdykcją rosyjskiego ustawodawstwa⁹¹. W ocenie Jekatieriny Sokirianskiej, ekspertki International Crisis Group, każdy z powyższych systemów prawnych podlega ponadto arbitralnym interpretacjom, co dodatkowo osłabia pozycję kobiet⁹². Nawet jeżeli sądy rosyjskie podejmują decyzje na korzyść kobiet (np. w sprawach o opiekę nad dzieckiem), władze lokalne w Czechenii otwarcie sabotują ich wykonanie i powołują się na „tradycję”. Sokirianska uważa, że urzędnicy na szczeblu centralnym nie poświęcają wystarczającej uwagi badaniu przestępstw przeciwko kobietom, ponieważ albo są nieświadomi problemu, albo uznają go za nieistotny. Federalny urzędnik wysokiego

Kobiety są grupą szczególnie narażoną na naruszenia praw człowieka w Czechenii, przede wszystkim ze względu na wielopoziomowy (intersekcjonalny) charakter dyskryminacji i przemocy

Rządy Kadyrowa doprowadziły do znacznego pogorszenia pozycji kobiet w społeczeństwie, głównie za sprawą postępującego procesu radykalizacji prawa i islamizacji kraju oraz odwoływania się do lokalnych tradycji – często przeinaczonych – aby budować czecheńską tożsamość narodową

szczebla zajmujący się prawami człowieka miał jej powiedzieć: „Oni żyją w ten sposób od wieków, nie możemy nic zrobić”⁹³.

Specjaliści zajmujący się sytuacją społeczną w Czechenii są zdania, że rządy Kadyrowa doprowadziły do znacznego pogorszenia pozycji kobiet w społeczeństwie, głównie za sprawą postępującego procesu radykalizacji prawa i islamizacji kraju oraz odwoływania się do lokalnych tradycji – często przeinaczonych – aby budować czecheńską tożsamość narodową⁹⁴. Eksperti International Crisis Group zwracają uwagę na fakt, że w Czechenii dochodzi do wyraźniej instrumentalizacji prawa zwyczajowego: lokalne normy są interpretowane przez władze w sposób sprzyjający aktualnie realizowanej polityce. Szczególnie dotyczy to sytuacji kobiet, których prawa są coraz bardziej ograniczane⁹⁵.

Ponadto na niską pozycję kobiet wpływa także inny negatywny czynnik – obniżający się średni poziom edukacji. Pokolenie Czechenów urodzonych i wychowanych po rozpadzie ZSRR miało znacznie ograniczony dostęp do edukacji, przede wszystkim ze względu na dwie wojny domowe, co najbardziej dotknęło kobiety (szczególnie te zamieszkujące obszary wiejskie)⁹⁶.

⁹⁰ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

⁹¹ I. Kaliszewska, *Everyday Life in North Caucasus*, COI Unit of the Office for Foreigners of the Republic of Poland, December 2010, [cyt. za:] European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage, Divorce and Child Custody*, 2014, dostępne na: <https://www.easo.europa.eu/sites/default/files/public/COI-Report-Chechnya.pdf>.

⁹² E. Sokirianska, *Women in the North Caucasus Conflicts: An Under-reported Plight*, 9 June 2016, dostępne na: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/north-caucasus/women-north-caucasus-conflicts-under-reported-plight>.

⁹³ Tamże.

⁹⁴ European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

⁹⁵ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

⁹⁶ I. Kaliszewska, *Everyday Life in North Caucasus...*, dz. cyt.

W październiku 2015 roku Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa (organizacja zajmująca się litygacją strategiczną⁹⁷ spraw z Kaukazu Północnego z siedzibą w Holandii) oraz Chechnya Advocacy Network (organizacja wspierająca społeczeństwo obywatelskie w regionie) przekazały Komitetowi ds. Likwidacji Dyskryminacji Kobiet (ang. *Committee on the Elimination of Discrimination against Women*, CEDAW) swój raport alternatywny na temat przestrzegania przez Rosję Konwencji ONZ w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet na Kaukazie Północnym⁹⁸. Ekspertcy zidentyfikowali w opracowaniu cztery główne problemy z realizacją przez władze rosyjskie

zobowiązań wynikających z Konwencji: stosowanie zasad religijnych dotyczących sposobu ubierania się kobiet i dziewcząt, dyskryminację kobiet w stosunkach małżeńskich i rodzinnych, przemoc wobec kobiet, a także tolerancję dla tradycyjnych praktyk szkodliwych dla kobiet na terenie Kaukazu Północnego. Problemy w tych obszarach zostały szczegółowo opisane poniżej, z uwzględnieniem nowszych raportów i opracowań oraz innych dostępnych informacji pochodzących z lat 2016–2018. Część przykładów podanych w tej części raportu pochodzi z Dagestanu i Inguszetii, ponieważ sytuacja kobiet jest w tych republikach bardzo podobna.

3.3.1. Stosowanie zasad religijnych dotyczących sposobu ubierania się kobiet i dziewcząt

W ramach tzw. „kampanii czystości”, ogłoszonej w 2007 roku przez Kadyrowa, której celem jest wymuszenie na kobietach powrotu do tradycyjnych ról społecznych, nakazano Czechenkom zakrywanie głowy chustą w miejscach publicznych (w tym w szkołach, na uniwersytetach i w urzędach) oraz skromny ubiór⁹⁹. Mieszkanke republiki, które nie podporządkowały się temu poleceniu, zostały pozbawione dostępu do powszechnej

edukacji. W latach 2008–2009 obowiązek ten objął też kina i miejsca publiczne¹⁰⁰. Według informacji uzyskanych od lokalnych organizacji pozarządowych kobiety noszące chusty – tzw. ramzanki – są odbierane jako bardziej uległe, przez co dużo łatwiej im uzyskać pracę. Z kolei nieprzestrzeganie nowych zasad naraża na publiczną krytykę, a nawet ataki fizyczne ze strony mężczyzn¹⁰¹.

3.3.2. Dyskryminacja kobiet w stosunkach małżeńskich i rodzinnych

W Czechenii gwarantem pozycji społecznej i bezpieczeństwa dla kobiety jest mężczyzna – ojciec, mąż lub brat. Dziewczynki oraz pełnoletnie kobiety aż do ślubu objęte są pieczą tzw. opiekuna (ojca lub brata), który podejmuje za nie decyzje w kwestiach prawnych czy codziennego życia (np. wydaje pozwolenie na pójście do pracy czy wyjazd). Po zamążpójściu, które jest uważane za

naturalne przeznaczenie kobiety, rolę opiekuna kobiety przejmuje mąż¹⁰².

W Czechenii powszechną praktyką stanowi wczesne wydawanie kobiet za mąż – w wieku 16–18 lat, a niekiedy i wcześniej: po ukończeniu 13 roku życia¹⁰³. Czechenki bardzo często są zmuszane do zawarcia małżeństwa przez swoją rodzinę i nie mają

⁹⁷ Litygacja strategiczna polega na prowadzeniu postępowań sądowych w interesie publicznym, m.in. w celu zmiany praktyki lub przepisów naruszających wolności lub prawa jednostki, a także – zwrócenia uwagi opinii publicznej i organów władzy na określony problem.

⁹⁸ Stichting Justice Initiative/Pravovaya Inicyatiwa, *Submission from Russian Justice Initiative and Chechnya Advocacy Network concerning the Russian Federation's compliance with the CEDAW Convention in the North Caucasus region*, CEDAW 62nd session, October 2015, dostępne na: http://www.srji.org/upload/medialibrary/1a6/report-for-cedaw-rji-can_october-2015-final.pdf.

⁹⁹ Tamże.

¹⁰⁰ European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

¹⁰¹ Tamże.

¹⁰² Проект „Квир-женщины Северного Кавказа”, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными и трансгендерными женщинами на Северном Кавказе в Российской Федерации* [Projekt „Kwir-żenszczyzny Siewiernego Kawkaza”, *Nasilije nad lesbijkami, biseksualnymi i transgendiernymi ženszczinami na Siewiernom Kawkazie w Rossijskoj Fiedieracii*], 2018 dostępne na: <https://www.outrightinternational.org/reportcaucasus>.

¹⁰³ European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

szans, by przeciwstawić się jej wyborowi. Po zawarciu małżeństwa kobieta zazwyczaj musi przeprowadzić się do domu męża oraz wykonywać polecenia jego matki¹⁰⁴. Władze zachęcają również mężczyzn do życia w poligamii. Kolejne żony są jednak w trudnej sytuacji: w razie rozwodu nie mają żadnych praw, ponieważ takie małżeństwa nie są oficjalnie zarejestrowane¹⁰⁵. Mimo że zarówno związki z małoletnimi, jak i poligamia są zabronione przez prawo Federacji Rosyjskiej, spotykają się z przyzwoleniem lokalnych urzędników, a władze federalne nie ingerują w te kwestie¹⁰⁶.

W Czeczenii niekiedy zdarzają się rozwody, choć rzadziej niż w pozostałych częściach Rosji¹⁰⁷. Status społeczny kobiety rozwiedzionej jest niższy niż status wdowy, a mężczyźni często nie chcą zawierać małżeństwa z rozwódkami¹⁰⁸. Po zakończeniu związku opiekę nad dziećmi powierza się w większości przypadków mężowi i jego rodzinie. Według zasad adatu potomkowie są własnością ojca i to z nim lub z jego krewnymi pozostają po rozwodzie¹⁰⁹. W odróżnieniu od sytuacji z czasów radzieckich, obecnie sądy czeczeńskie nieprzychylnie patrzą na matki chcące zachować prawo do opieki nad dziećmi¹¹⁰, a uzyskanie przez kobietę pełnej opieki jest właściwie niemożliwe. W 2018 roku Europejski Trybunał Praw Człowieka po raz pierwszy wydał decyzje w dwóch sprawach z Kaukazu Północnego dotyczących tych zagadnień. W sprawie *Magomadowa*

Według zasad adatu potomkowie są własnością ojca i to z nim lub z jego krewnymi pozostają po rozwodzie. W odróżnieniu od sytuacji z czasów radzieckich, obecnie sądy czeczeńskie nieprzychylnie patrzą na matki chcące zachować prawo do opieki nad dziećmi

przeciwko Rosji Trybunał uznał, że prawo do życia rodzinnego wnioskującej zostało naruszone i przyznał jej 15 tys. euro zadośćuczynienia¹¹¹. Syn Elity Magomadowej został uprowadzony z Groznego i wywieziony do Moskwy przez jej byłego męża. Sądy w Rosji kilkakrotnie orzekały, że dziecko ma pozostać z ojcem. Po jego śmierci w wypadku samochodowym krewni odmawiali oddania chłopca matce, a sądy przyznawały im rację, co uzasadniały „kulturową specyfiką

wychowywania dzieci w rodzinach czeczeńskich”. Magomadowej udało się odzyskać syna dopiero po trzech latach¹¹². Z kolei w sprawie *Murużewa przeciwko Rosji* Trybunał przyznał 12,5 tys. euro zadośćuczynienia kobiecie, która bezskutecznie próbowała odzyskać dwoje dzieci wywiezionych w 2014 roku przez byłego męża z Moskwy, gdzie zamieszkiwali, do Inguszetii. Mimo wyroku przyznającego jej opiekę nad dziećmi rodzina męża odmawiała przekazania ich matce, a władze nie były w stanie wyegzekwować wykonania decyzji sądu¹¹³. Według informacji podanych przez media we wrześniu 2017 roku Lejli Murużewej udało się odzyskać córkę, jednak syn nadal pozostaje pod opieką rodziców męża w Inguszetii¹¹⁴.

Wysiłki Kadyrowa na rzecz powrotu czeczeńskiego społeczeństwa do tradycyjnych wzorców oddziałują szczególnie na kobiety. Przywódca Czeczenii w publicznych wypowiedziach niejednokrotnie

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Tamże.

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Tamże.

¹⁰⁸ Tamże.

¹⁰⁹ Tamże.

¹¹⁰ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹¹¹ S. Anokhina, *Women's rights in Russia's North Caucasus: between "national traditions" and "ordinary" murders*, Open Democracy, 5 June 2018, dostępne na: <https://www.opendemocracy.net/od-russia/svetlana-anokhina/womens-rights-in-the-north-caucasus>.

¹¹² Tamże.

¹¹³ Stichting Justice Initiative, *Муружева против России (перевод постановления ЕСПЧ от 15 мая 2018)* [*Murużewa protiv Rossii (pierwod postanowlenija JETPCZ ot 15 maja 2018)*], dostępne na: <https://www.srji.org/resources/search/muruzheva-protiv-rossii-perevod-postanovleniya>.

¹¹⁴ Ю. Сугуева, *Матери, добывавшейся доступна к детям 3 года, вернули дочь*, Кавказ.Реалии [J. Sugujeva, *Matieri, dobiwawszejsia dostupa k dietiam 3 goda, wiernuli docz*, Kawkaz.Riealii], 26 сентября 2017, dostępne na: <https://www.kavkazr.com/a/adaty-pobezhdeny-napolovinu/28758408.html>.

opisywał je jako „własność mężczyzny”, a ich główną rolę – rodzenie dzieci¹¹⁵. Gdy pochwalał poligamię, mówił z kolei: „lepiej być drugą lub trzecią żoną, niż zostać zabita (...). Mamy bardzo surowe zwyczaje: jeżeli młoda kobieta albo rozwódka utrzymywałaby relacje z mężczyznami, jej brat zabiłby i ją, i tego, z którym się spotyka”¹¹⁶. W czerwcu 2017 roku Kadyrow rozpoczął program łączenia rodzin – ustanowił lokalne rady złożone z urzędników publicznych i władz religijnych, które sporządzają listy rozwiedzionych par i osobiście zwracają się do małżonków, by zasugerować pojednanie¹¹⁷. We wrześniu czecheńskie media poinformowały, że taka polityka

doprowadziła do ponownego połączenia ponad tysiąca rozwiedzionych par. Pominęto jednak fakt, że niektóre osoby niechętnie współpracowały w władzami, w tym kobiety, które uciekły od mężów z powodu przemocy; istnieją także doniesienia o wywieraniu nacisków na byłych małżonków przez członków rad¹¹⁸. Irina Kosterina, ekspertka niemieckiej Fundacji Heinricha Bölla tłumaczy, że być może przyczyną zainteresowania władz sytuacją małżeństw jest fakt, że liczba rozwodów w Czeczenii w ostatnich latach wzrosła (pomimo ich silnej stygmatyzacji) – głównie ze względu na stosowanie przemocy domowej¹¹⁹.

3.3.3. Przemoc wobec kobiet

Na terenie całej Federacji Rosyjskiej występują problemy dotyczące ochrony praw kobiet, w szczególności z przemocą domową. Sytuacja na Kaukazie Północnym jest jeszcze trudniejsza ze względu na normy kulturowe przyznające wyższy status mężczyznom, społeczne tabu oraz niewielkie możliwości uzyskania pomocy.

Komitet przeciwko Torturom ONZ w sierpniu 2018 roku opublikował uwagi końcowe do raportu okresowego Federacji Rosyjskiej. W rozdziale poświęconym przemocy wobec kobiet wyraził niepokój z powodu braku tego pojęcia w rosyjskim systemie prawnym, a także niedawnej zmiany wprowadzonej do kodeksu postępowania karnego (w lutym 2017 roku), zgodnie z którą niektóre rodzaje przemocy w rodzinie stanowią nie przestępstwo karne,

Na terenie całej Federacji Rosyjskiej występują problemy dotyczące ochrony praw kobiet, w szczególności z przemocą domową. Sytuacja na Kaukazie Północnym jest jeszcze trudniejsza ze względu na normy kulturowe przyznające wyższy status mężczyznom, społeczne tabu oraz niewielkie możliwości uzyskania pomocy

ale administracyjne w przypadku sprawców dopuszczających się tych czynów po raz pierwszy¹²⁰. W ocenie Human Rights Watch zmiany legislacyjne z 2017 roku doprowadziły do znacznego regresu w zakresie ochrony praw ofiar przemocy domowej¹²¹. Dekryminalizacja takich zachowań daje przyzwolenie na kontynuowanie agresji i utrwala poczucie bezkarności oprawców. Komitet przeciwko Torturom ONZ zauważa także, że rosyjscy policjanci często nie chcą rejestrować skarg dotyczących przemocy w rodzinie, a nawet zniechęcają ofiary do ich zgłaszania, zaś pokrzywdzone są zmuszane do dalszego udziału w procesach pojednania ze sprawcami¹²². Komitet podaje również, że wskaźnik skazań w sprawach o gwałt w całej Rosji jest bardzo niski, a zmiany wprowadzone do kodeksu karnego pozawalają na uniknięcie

¹¹⁵ Комсомольская правда, Рамзан Кадиров: 'Россия – это матушка родная' [Komsomolskaja prawda, Ramzan Kadyrow: 'Rossija – eto matuszka rodnaja'], 24 сентября 2008; Эхо Москвы, Воспитание по-чеченски [Echo Moskwy, Wospitanije po-czeczenski], 13 января 2006, [cyt. za:] International Crisis Group, Chechnya: *The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹¹⁶ Кадиров призвал чеченцев брать по второй жене, Infox.ru [Kadyrow przysłał czeczenców brat' po wtorej żenie, Infox.ru], 7 апреля 2009, [cyt. za:] International Crisis Group, Chechnya: *The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹¹⁷ Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dz. cyt.

¹¹⁸ Tamże.

¹¹⁹ P. Baumgartner, *Marriage Guidance, Kadyrov-Style: Stay Married No Matter What*, Radio Free Europe/Radio Liberty, 27 July 2017, dostępne na: <https://www.rferl.org/a/chechnya-kadyrov-marriage-guidance/28643322.html>.

¹²⁰ UN Committee Against Torture, *Concluding observations on the sixth periodic report of the Russian Federation*, 8 August 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2G2dJVw>.

¹²¹ Human Rights Watch, *'I Could Kill You and No One Would Stop Me' – Weak State Response to Domestic Violence in Russia*, 2018, dostępne na: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/russia1018_web3.pdf.

¹²² UN Committee Against Torture, *Concluding observations on the sixth periodic report...*, dz. cyt.

odpowiedzialności osobom, które dopuściły się napaści na tle seksualnym po raz pierwszy¹²³.

Raport Human Rights Watch na temat przemocy domowej w Rosji z 2018 roku zwraca uwagę na kilka innych problemów, które znacznie ograniczają możliwość uzyskania realnej pomocy przez kobiety¹²⁴. Liczba schronisk i instytucji, w których ofiary mogłyby czasowo zamieszkiwać, jest zbyt mała w stosunku do potrzeb, a przyjęcie do nich wiąże się ze skomplikowaną procedurą aplikacyjną i długim czasem oczekiwania. Schroniska prowadzone przez organizacje pozarządowe są dużo bardziej dostępne dla ofiar, ale te podmioty zmagają się ze skutkami represyjnej polityki władz rosyjskich względem trzeciego sektora, w szczególności ustawy o „zagranicznych agentach”¹²⁵. Zdaniem Human Rights Watch bardzo niewiele kobiet decyduje się wystąpić na drogę sądową przeciwko swoim oprawcom, ponieważ uregulowania prawne i systemowe w Rosji działają na niekorzyść ofiar przemocy domowej¹²⁶. Sprawy o przemoc domową prowadzone są z oskarżenia prywatnego, a ciężar dowodu i koszty procesowe leżą po stronie pokrzywdzonych. Ponadto rosyjskie prawo nie przewiduje instytucji zakazu zbliżania, który mógłby chronić przed powtarzającymi się atakami ze strony sprawców¹²⁷. Jednak Olga Gnezdilowa, prawniczka Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa w Moskwie, która prowadzi liczne sprawy dotyczące praw kobiet w całej Rosji (w tym przed organami międzynarodowymi), podaje, że w czerwcu 2018 roku do rosyjskiego kodeksu karnego wprowadzono pewne mechanizmy podobne do zakazu zbliżania, takie jak zakaz przebywania w niektórych miejscach i kontaktu z określonymi osobami¹²⁸. Będzie je można jednak zastosować jedynie w stosunku

do tych, którym zostały już postawione zarzuty. Gnezdilowa ocenia te zmiany jako korzystne, natomiast zauważa, że oceny ich realnej efektywności będzie można dokonać dopiero po pewnym czasie. Z jej dotychczasowej praktyki wynika, że nawet w rzadkich przypadkach, kiedy ofiary otrzymywały ochronę, sprawcom próbującym je odnaleźć udawało się obchodzić te ograniczenia. W najcięższych przypadkach pokrzywdzone zmuszone były wyjechać z kraju¹²⁹.

W ocenie ekspertów i lokalnych aktywistów cytowanych w raporcie EASO najczęstszą formą przemocy na terenie Czeczenii jest ta stosowana wobec członków rodziny, a w ostatnich latach jej poziom stale wzrasta¹³⁰. Jako jedną z przyczyn tej sytuacji wskazuje się fakt ogólnej zmiany nastawienia do kobiet, spowodowanej przez publiczne wypowiedzi władz, w których kobiety nazywa się własnością mężczyzny, a ataki na „kobiety zepsute” są wręcz zalecane. Organy ścigania często zmuszają ofiary do rezygnacji ze zgłaszania przypadków przemocy domowej, przez co jej sprawcy są bardzo rzadko ścigani i sądzeni. W świadomości społeczeństwa rosyjskiego w całości, a na Kaukazie Północnym szczególnie, przemoc w rodzinie jest postrzegana jako sprawa prywatna, o której nikt inny nie powinien się dowiedzieć. Ważnym powodem rezygnacji ze zgłaszania takich nadużyć organom ścigania jest również strach przed rozwodem i utratą kontaktu z dziećmi. Dodatkowe utrudnienie stanowi brak miejsc, gdzie można się zwrócić po pomoc – na terenie Kaukazu Północnego nie istnieją żadne ośrodki wsparcia, gdzie kobiety doświadczające przemocy mogłyby znaleźć schronienie. Przymuszczalnie już samo zgłoszenie się do takiej instytucji mogłoby narazić ją na

W świadomości społeczeństwa rosyjskiego w całości, a na Kaukazie Północnym szczególnie, przemoc w rodzinie jest postrzegana jako sprawa prywatna, o której nikt inny nie powinien się dowiedzieć. W tym regionie nie istnieją żadne ośrodki wsparcia, gdzie kobiety doświadczające przemocy mogłyby znaleźć schronienie

¹²³ Tamże.

¹²⁴ Human Rights Watch, *I Could Kill You...*, dz. cyt.

¹²⁵ Tamże.

¹²⁶ Tamże.

¹²⁷ Tamże.

¹²⁸ D. Shabelnikov, *Violence is usually revealed only after the woman is murdered*, Legal Dialogue, 15 August 2018, dostępne na: <https://legal-dialogue.org/violence-is-usually-revealed-only-after-the-woman-is-murdered>.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

niebezpieczeństwo, a w najlepszym przypadku na społeczny ostracyzm¹³¹.

Olga Gnezdilowa uważa, że na Kaukazie Północnym brutalne traktowanie rodziny wychodzi na jaw dopiero wtedy, kiedy kobieta zostaje zabita lub poważnie ranna¹³². Prawniczka podaje przykład sprawy Marem Alijowej z Inguszetii, która złożyła policji skargę na męża regularnie dopuszczającego się wobec niej agresji. Funkcjonariusze nie zlecili badania lekarskiego pokrzywdzonej, a jej męża zwolnili z aresztu, mimo że przyznał się do stosowania przemocy. Kilka miesięcy później, po kolejnej kłótni domowej, Alijewa zniknęła bez śladu. Jej ciała nigdy nie odnaleziono. W toku postępowania karnego o popełnienie morderstwa nie zidentyfikowano żadnych podejrzanych, a mąż Marem nie był brany pod uwagę jako potencjalny sprawca¹³³.

W 2013 roku prawnicy z dwóch organizacji pozarządowych zajmujących się prawami kobiet (Prawowaja Inicyatiwa z Moskwy i Prawa Żenszczin z Groznego) złożyli pierwszą skargę przeciwko Rosji w sprawie dotyczącej przemocy domowej do Komitetu ONZ ds. Likwidacji Dyskryminacji Kobiet (CEDAW)¹³⁴. W sprawie *Timagowa przeciwko Rosji* skarżąca – mieszkanka Czeczenii – podnosi, że kara dziewięciu miesięcy więzienia nałożona przez rosyjski sąd na byłego męża za używanie wobec niej

**„Na Kaukazie Północnym
przemoc wychodzi na
jaw dopiero wtedy, kiedy
kobieta zostaje zabita
lub poważnie ranna”**

*Olga Gnezdilowa,
Stichting Justice Initiative/
Prawowaja Inicyatiwa*

brutalnej przemocy była niewspółmiernie łagodna. Szema Timagowa przez wiele lat cierpiała z powodu ataków fizycznych ze strony męża. W 2009 roku mężczyzna zaatakował ją łopata, w wyniku czego doznała obrażeń głowy, łokcia i kolana. Poinformowała o zdarzeniu policję, a w konsekwencji jej mąż został ukarany grzywną w wysokości 15 tys. rubli (około 200 USD) za spowodowanie niewielkich

szkód dla zdrowia kobiety. Skarżąca rozwiodła się z oprawcą, ale była zmuszona do mieszkania z nim w jednym domu, będącego ich wspólną własnością. W tym czasie stała się ofiarą kolejnego ataku, podczas którego mąż uderzył ją siekierą i spowodował poważne obrażenia głowy. Podczas rozprawy sądowej sędzia stwierdził, że Szema sprowokowała mężczyznę, który zaatakował ją w afekcie¹³⁵.

Powszechną formą przemocy wobec kobiet w Czeczenii jest także gwałt, mimo że pozostaje tematem tabu¹³⁶. Organizacje pozarządowe informują, że jeśli kobieta została zgwałcona, to bardzo wątpliwe, że uda jej się uzyskać jakąkolwiek formę pomocy. Natomiast gdy napaść seksualna wyjdzie na jaw, ofiara zostanie zepchnięta na margines życia społecznego, ponieważ powszechnie uważa się, że wina leży po jej stronie. Dlatego zdarzenia tego typu są niezwykle rzadko zgłaszane organom ścigania. Co więcej, zgwałcenie żony w ogóle nie jest uznawane za przestępstwo¹³⁷.

¹³¹ Tamże.

¹³² D. Shabelnikov, *Violence is usually revealed...*, dz. cyt.

¹³³ D. Shabelnikov, *Violence is usually revealed...*, dz. cyt.; С. Голубев, «Женщину он за человека не считал». Суд освободил осужденного за похищение жителя Ингушетии; жена, которую он бил, пропала, Медиазона [S. Gołubew, «Żenszcziną on za człowieka nie szcził». Sud oswobodił osużdienego za pochiszczeniye żytiela Inguszetii; žena, kotoruju on bił, propała, Miediazona], 16 августа 2017, dsotępne na: <https://zona.media/article/2017/08/16/evloev-free>.

¹³⁴ D. Shabelnikov, *Violence is usually revealed...*, dz. cyt.

¹³⁵ Tamże.

¹³⁶ European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

¹³⁷ Tamże.

3.3.4. Tolerancja dla tradycyjnych praktyk szkodliwych dla kobiet

Porwania dla ożenku i przymusowe małżeństwa

Porwania kobiet w celu zmuszenia ich do zawarcia małżeństwa należą do tradycji na terenach Czechenii oraz w innych rejonach Kaukazu Północnego (m.in. w Inguszetii)¹³⁸. Zwyczaj ten wynika z adatu. Choć Kadyrow w 2010 roku oficjalnie zakazał uprowadzeń, praktyka ta wciąż pozostaje żywa¹³⁹. Zdarza się, że mężczyźni powołują się na starodawny lokalny obyczaj i po prostu porywają i gwałcą młode kobiety, a w niektórych przypadkach zmuszają je również do ślubu¹⁴⁰. Kobieta, która w takiej sytuacji odmówi zawarcia małżeństwa, jest najczęściej narażona na duże niebezpieczeństwo i w większości przypadków wola porywacza zostaje wyegzekwowana siłą. Nawet, jeśli małżeństwo nie zostanie zawarte, sam fakt spędzenia nocy w domu obcego mężczyzny powoduje, że poślubienie kogoś innego jest już praktycznie niemożliwe¹⁴¹.

Według danych z 2008 roku cytowanych w raporcie EASO uważa się, że prawie połowa małżeństw w Czechenii została zawarta w wyniku uprowadzenia (jednak część z nich mogła być zaaranżowana i odbyła się za obopólną zgodą)¹⁴². Organy ścigania prawie nigdy nie są informowane o porwaniach dokonanych w celu zawarcia małżeństwa. Po roku 2010 sytuacja uległa nieznacznej poprawie i kilku mężczyzn zostało osądzonych. Porywacze pozostają jednak w większości bezkarni, w szczególności gdy należą do grupy wysoko postawionych funkcjonariuszy reżimu¹⁴³.

W maju 2015 roku media opisywały przypadek czecheńskiego komendanta policji w średnim wieku

Choć Kadyrow w 2010 roku oficjalnie zakazał uprowadzeń dla ożenku, praktyka ta wciąż pozostaje żywa. Porywacze pozostają jednak w większości bezkarni, w szczególności gdy należą do grupy wysoko postawionych funkcjonariuszy reżimu

(46-letniego lub 57-letniego, według różnych źródeł), który poślubił 17-latkę, choć był już żonaty¹⁴⁴. Według informacji prasowych dziewczyna zawarła małżeństwo pod „pewną formą przymusu”, co odbyło się z pełną aprobatą i poparciem przywódcy republiki. Władze rosyjskie nie podjęły żadnych kroków, by ochronić kobietę, mimo że rosyjskie prawo ani nie zezwala na poligamię, ani na wzięcie ślubu

przed 18 rokiem życia¹⁴⁵. Władze rosyjskie również nie interweniowały, kiedy Kadyrow apelował do czecheńskich mężczyzn, aby trzymali kobiety w swoich rodzinach „z dala od mediów społecznościowych, aby zapobiec rozprzestrzenianiu się negatywnych informacji” w tej sprawie¹⁴⁶. W ocenie International Crisis Group ten przypadek pokazuje, że w Czechenii krewni nie są w stanie przeciwstawić się presji wysoko postawionych przedstawicieli reżimu, nawet gdy sprawa dotyczy związku poligamicznego z nieletnią dziewczyną¹⁴⁷.

W lutym 2018 roku Europejski Trybunał Praw Człowieka przyznał 20 tys. euro odszkodowania Chawie Bopchojewej z Inguszetii, matce Zairy. Jej córka w 2009 roku (jako 19-letnia dziewczyna) została uprowadzona, zmuszona do zawarcia małżeństwa i pozostania w domu rodziny męża. Doszło do tego pomimo faktu, że matka porywacza była niezadowolona z jego decyzji, ponieważ Zaira była już wówczas rozwódką. Krewni mężczyzny znęcali się nad nastolatką przez kilka tygodni, m.in. stosowali przemoc fizyczną i próbowali ją otruć. Chawie Bopchojewej wielokrotnie odmawiano podjęcia interwencji

¹³⁸ Tamże.

¹³⁹ Tamże.

¹⁴⁰ Tamże.

¹⁴¹ Tamże.

¹⁴² Tamże.

¹⁴³ Tamże.

¹⁴⁴ Human Rights Watch, *Human Rights Violations in Russia's North Caucasus...*, dz. cyt.

¹⁴⁵ Tamże.

¹⁴⁶ Tamże.

¹⁴⁷ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

i wszczęcia śledztwa w sprawie znęcania się nad Zairą. Po dwóch miesiącach dziewczyna została po raz kolejny przyjęta do szpitala z diagnozą zatrucia „nieznanymi substancjami”, w wyniku których zapadła w śpiączkę. Kobieta ma obecnie 27 lat, jej

stan dotychczas nie uległ poprawie i jest całkowicie uzależniona od pomocy matki. Skarżąca zarzuciła, że władze rosyjskie nie przeprowadziły skutecznego postępowania, aby wyjaśnić okoliczności utraty zdrowia przez Zairę¹⁴⁸.

Zabójstwa honorowe

Human Rights Watch definiuje tzw. zabójstwa honorowe jako morderstwa popełniane przez mężczyzn na kobietach należących do ich rodziny, co do których uznano, że swoim zachowaniem splamiły honor rodu¹⁴⁹. Istnieją jednak doniesienia o tym, że podobne zabójstwa mogą być dokonywane również na mężczyznach, na przykład podejrzanych o homoseksualizm (zob. więcej w rozdziale 3.4.). Raporty międzynarodowych organizacji, m.in. Komitetu przeciwko Torturom ONZ, International Crisis Group oraz amerykańskiego Departamentu Stanu podają, że zabójstwa honorowe są praktykowane na Kaukazie Północnym, w szczególności w Czeczenii, Dagestanie i Inguszetii¹⁵⁰. Wspomniane organizacje i instytucje zauważają, że tego typu sprawy są przeważnie tuszowane, rzadko trafiają przed wymiar sprawiedliwości, a sprawcy najczęściej pozostają bezkarni. Według badań przeprowadzonych przez Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa w ciągu dekady (2008–2017) na Kaukazie Północnym zginęło co najmniej 39 osób w prawdopodobnych zabójstwach honorowych, jednak rzeczywista liczba tych przestępstw może być znacznie większa¹⁵¹. Pozyskanie dokładnych danych na ten temat jest niezwykle trudne, a oficjalne statystyki dotyczące takich praktyk pozostają całkowicie niedostępne¹⁵².

Ofiarami zabójstw honorowych są głównie młode, niezamężne lub rozwiedzione dziewczyny, rzadziej mężatki w wieku od 20 do 30 lat. Najczęściej to

córki, siostry, żony, siostrzenice lub pasierbice swoich morderców¹⁵³. Według informacji pochodzących od ekspertów i lokalnych aktywistów, na które powołuje się EASO, do zabójstw honorowych dochodzi we wszystkich rodzajach rodzin, bez względu na status społeczny lub sytuację finansową. Najczęstszym motywem takich przestępstw jest podejrzenie o niewierność lub – w wypadku kobiet niezamężnych – o utratę dziewictwa przed ślubem. Zdrada rozumiana jest bardzo szeroko – obejmuje nawet wysyłanie do mężczyzny wiadomości SMS. Również przebywanie sam na sam z mężczyzną niebędącym mężem kobiety może być uznane za hańbę dla jej rodziny. Innym powodem dokonania honorowego morderstwa może stać się odmowa poślubienia kandydata wskazanego przez krewnych lub gwałt. Winę za napad seksualną najczęściej przypisuje się kobiecie, która przynosi w ten sposób wstyd całej rodzinie¹⁵⁴. Zdaniem respondentów (ekspertów i mieszkańców Czeczenii) we wspomnianych wyżej badaniach Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa zabójstwa honorowe spełniają trzy główne role: kary za naruszenie tradycyjnych norm zachowania, aktu oczyszczenia – zmazania winy i wstydu z rodziny – oraz mechanizmu prewencyjnego zapobiegającego nieposłuszeństwu innych kobiet w społeczności¹⁵⁵. Autorki raportu podkreślają jednak, że zabójstwa honorowe – mimo że często tłumaczone religią i tradycją – nie są formalnie usankcjonowane ani w prawie

¹⁴⁸ S. Anokhina, *Women's rights in Russia's North Caucasus...*, dz. cyt.

¹⁴⁹ Human Rights Watch, *Item 12 – Integration of the human rights of women and the gender perspective: Violence Against Women and 'Honor' Crimes*, Oral Intervention at the 57th Session of the UN Commission on Human Rights, 5 April 2001, dostępne na: <https://www.hrw.org/news/2001/04/05/item-12-integration-human-rights-women-and-gender-perspective-violence-against-women>.

¹⁵⁰ UN Committee Against Torture, *Concluding observations on the sixth periodic report...*, dz. cyt.; US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, dz. cyt.; International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹⁵¹ Ю.А. Антонова, С.В. Сиражудинова, «Убитые сплетнями». Убийства женщин по мотивам «чести» на Северном Кавказе. Отчет по результатам качественного социологического исследования в республиках Дагестан, Ингушетия и Чечня (Российская Федерация) [J.A. Antonowa, S.W. Siražudinowa, „Ubityje spletniami”. Ubijstwa żeńszczyń po motywach „czesti” na Siewiernom Kawkazie. Otczet po riezultatam kaczestwiennogo socyologiczeskogo issledowanija w riespublikach Dagestan, Inguszetija i Czechnia (Rossijskaja Fiedieracyja)], Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa, 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2PspkMO>.

¹⁵² Tamże.

¹⁵³ Tamże.

¹⁵⁴ Tamże.

¹⁵⁵ Tamże.

szariatu, ani w lokalnym adacie. W ich ocenie przyczyny utrzymania się praktyki zabójstw honorowych w regionie należy upatrywać raczej w samowolnej, arbitralnej realizacji osobistych i rodowych ambicji sprawców, którym sprzyja silna presja opinii publicznej, a także specyficzne czynniki kulturowe¹⁵⁶.

W większości przypadków decyzja o zabójstwie podejmowana jest przez męskich krewnych kobiety, którzy uważają się za obrażonych przez jej rzeczywiste lub – częściej – domniemane zachowanie, które miało narazić na szwank honor rodziny. Choć zarówno prawo szariatu, jak i adatu nakazują przedstawienie świadków nieodpowiedniego czynu, ten wymóg zostaje najczęściej całkowicie zignorowany. Morderstwa także są dokonywane przez męskich członków rodziny, którym nieraz nakazuje się zabicie własnej córki lub siostry. Zdarza się również, że rodzina zmusza dziewczynę do popełnienia samobójstwa lub je pozoruje. W jednym z raportów opisano przypadek, kiedy brat przyniósł siostrze pistolet i płacząc, błagał ją, żeby sama pozbawiła się życia, ponieważ to najlepsze wyjście z sytuacji dla całej rodziny¹⁵⁷.

Jak wcześniej wspomniano, przypadki zabójstw honorowych rzadko zgłasza się organom ścigania. Przystępstwa te są uważane za tajemnice rodzinne i są otoczone społeczną złą milczenia, mającą na celu zarówno ukrycie „winy” ofiary, jak i tożsamości sprawców zbrodni¹⁵⁸. Mordercy są chronieni, ponieważ z jednej strony w społeczności panuje przekonanie, że „zrobili to, co należało zrobić”, z drugiej zaś jej członkowie doskonale zdają sobie sprawę, że dokonany czyn

Zabójstwa honorowe dokonywane są przez męskich krewnych, którzy uznali, że kobieta swoim zachowaniem splamiła honor rodziny. Ofiary to najczęściej córki, siostry, żony, siostrzenice lub pasierbice swoich morderców

Zabójstwa honorowe uważa się za tajemnice rodzinne i otoczone są społeczną złą milczenia, mającą na celu zarówno ukrycie „winy” ofiary, jak i tożsamości sprawców zbrodni

jest przede wszystkim przestępstwem ściganym prawem karnym i nie chcą przyczynić się do uwięzienia kogoś ze wspólnoty¹⁵⁹. Spośród 33 ujawnionych spraw, które przeanalizowały badaczki Stichting Justice Initiative/Prawowaja Inicyatiwa, tylko w 14 doszło do procesu sądowego, w 13 przypadkach oskarżeni zostali skazani (na kary od sześciu do 15 lat kolonii karnej o zaostrożnym rygorze), a jedna

sprawa zakończyła się uniewinnieniem. W ocenie autorki raportu ujawnione przestępstwa stanowią jedynie ułamek rzeczywistej liczby takich zbrodni¹⁶⁰.

Przykładem zabójstwa honorowego, które wyszło na jaw, jest morderstwo Marjam Magomedowej z 2010 roku. Kobieta – rozwiedziona i mieszkająca z matką w Moskwie – została zrabiona do rodzinnej miejscowości w Dagestanie pod pretekstem udziału w weselu kuzyna. Wtedy została zabita przez krewnych ojca, a matka znalazła ją pochowaną w świeżo wykopanym grobie na miejscowym cmentarzu. Powodem zabójstwa miały być próby nawiązania z Marjam kontaktu telefonicznego przez nieznanego mężczyznę dwa lata wcześniej. Zdeteminowana, żeby walczyć o sprawiedliwość, Muslimat Magomedowa (matka ofiary) zdecydowała się ujawnić sprawę¹⁶¹.

EASO podaje w swoim raporcie za lokalnymi aktywistami, że liczba honorowych morderstw znacznie wzrosła podczas rządów Ramzana Kadyrowa, lecz władze ukrywają ten fakt¹⁶². Według International Crisis Group ten typ przestępstw stał się powszechniejszy w ostatnich latach i popełniają je nie tylko najbliżsi krewni, lecz także kuzyni i wujowie służący w policji lub administracji¹⁶³. Stosunek władz do

¹⁵⁶ Tamże.

¹⁵⁷ Проект „Квир-женщины Северного Кавказа”, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными...*, dz. cyt.

¹⁵⁸ Ю.А. Антонова, С.В. Сиражудинова, *«Убитые сплетнями»...*, dz. cyt.

¹⁵⁹ Tamże.

¹⁶⁰ Tamże.

¹⁶¹ Правозащитный Центр «Мемориал», *Дажестан: девушку убили из-за sms-сообщения и телефонного звонка* [Prawozaszczytny Centr «Miemoria», *Dagiestan: dziewczynkę uбили z powodu sms-wiadomości i telefonnego dzwonka*], 1 марта 2012, dostępne na: <https://memohrc.org/ru/news/dagestan-devushku-ubili-iz-za-sms-soobshcheniya-i-telefonnogo-zvonka>.

¹⁶² European Asylum Support Office, *Chechnya: Women, Marriage...*, dz. cyt.

¹⁶³ International Crisis Group, Chechnya: *The Inner Abroad*, dz. cyt.

tego problemu oddają słowa Kadyrowa: komentując zabójstwa kilku kobiet, do których doszło w 2008 roku, przywódca powiedział, że ofiary były osobami „lekkich obyczajów”¹⁶⁴. Organy ścigania bardzo niechętnie podejmują interwencję w przypadku takich zbrodni i często je tolerują.

International Crisis Group opisuje też w swoim raporcie sprawę Siergieja Bobrowa, urzędnika federalnego kierującego komitetem śledczym w Czeczenii. Otrzymał on groźby, a następnie został w 2013 roku usunięty ze stanowiska po tym, jak rozpoczął postępowanie

w sprawie morderstwa trzech kobiet, w które zamieszani byli funkcjonariusze policji z dystryktu Szali¹⁶⁵. W artykule dla Open Democracy Swietłana Anochina opisała natomiast proces Sultana Daurbekowa, który przyznał się do zabicia córki w 2015 roku. Jego obrońca Ilijas Timiszew twierdził wtedy, że zabójstwa honorowe są w istocie „dobrym zwyczajem, który chroni honor i cześć kobiet”¹⁶⁶. Odnosząc się bezpośrednio do czynu swojego klienta, Timiszew miał stwierdzić: „On jej nie zabił. Trzeba to ująć w ten sposób: on usunął ją z życia, żeby nie przynosiła wstydu sobie, ojcu i wszystkim bliskim krewnym. To bardziej właściwe określenie”¹⁶⁷.

Obrzezanie kobiet (*Female Genital Mutilation, FGM*)

Zakaz praktyki obrzezania kobiet nie jest wprost uwzględniony w rosyjskim kodeksie karnym¹⁶⁸. Lokalne organizacje pozarządowe natomiast od dawna odnotowują przypadki obrzezania dziewcząt w niektórych wioskach na terenie republiki Dagestanu¹⁶⁹. Według raportu na ten temat opracowanego przez Stichting Justice Initiative/Prawowa Inicyatiwa w 2016 roku do okaleczeń dochodzi w odległych górskich wioskach na wschodzie Dagestanu oraz tam, gdzie żyją przesiedleńcy z gór. W niektórych z tych regionów obrzezanych jest ponad 90% dziewczynek¹⁷⁰. Raport wywołał szeroką dyskusję. Niektórzy przywódcy religijni wyrazili poparcie dla tego obyczaju¹⁷¹, który jest zakazany przez ONZ jako szkodliwy dla zdrowia i naruszający prawa kobiet¹⁷². W 2018 roku ta sama organizacja

opublikowała drugi raport na temat praktyki obrzezania, w którym oszacowała, że okaleczaniu poddawanych jest w Dagestanie ponad 1200 dziewczynek rocznie¹⁷³. Autorki publikacji oceniły także, że od 2016 roku władze zrobiły niewiele, by położyć kres takim praktykom, ale jednocześnie przyznały, że to niezwykle trudne zadanie, m.in. ze względu na niechęć do ujawniania tożsamości osób wykonujących operacje w zamkniętych społecznościach niektórych regionów Dagestanu¹⁷⁴.

Znacznie mniej informacji zebrano na temat obrzezania kobiet w Czeczenii i Inguszetii, pojawiają się jednak doniesienia o tym, że również i tam wśród odizolowanych grup zdarzają się przypadki okaleczeń¹⁷⁵.

¹⁶⁴ Tamże.

¹⁶⁵ Tamże.

¹⁶⁶ S. Anokhina, *Women's rights in Russia's North Caucasus...*, dz. cyt.

¹⁶⁷ Tamże.

¹⁶⁸ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

¹⁶⁹ Tamże.

¹⁷⁰ Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa, *Отчет по результатам качественного исследования 'Производство калечащих операций на половых органах у девочек в Республике Дageстан'* [Otczet po rezultatach kaczestwiennogo issledowanija 'Proizvodstwo kalczaszczich operacij na polowych organach u diwowczek w Riepublikie Dagestan'], 2016, dostępne na: <https://www.srji.org/resources/search/proizvodstvo-kalechashchikh-operatsiy-na-polovyx-organakh-u-devochek-v-respublike-dagestan/>.

¹⁷¹ *Вышел новый доклад о «женском обрезании» в России. Калечащей практике подвергаются больше тысячи девочек в год* [Wyszel nowy doklad o «zenskom obriezanii» w Rossii. Kalczaszcziej praktike podwieregajutsia bolsze tysiaczi diwowczek w god], Meduza, 1 июня 2018, dostępne na: <https://meduza.io/feature/2018/06/01/vyshel-novyy-doklad-o-zhenskom-obrezanii-v-rossii-kalechaschey-praktike-podvergajutsya-bolshe-tysyachi-devochek-v-god>.

¹⁷² World Health Organization, *Eliminating Female genital mutilation. An interagency statement*, 2008, dostępne na: http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw52/statements_missions/Interagency_Statement_on_Eliminating_FGM.pdf.

¹⁷³ Ю.А. Антонова, С.В. Сиражудинова, *Практики калечащих операций в республиках Северного Кавказа: стратегии преодоления* [J.A. Antonowa, S.W. Siražudinowa, *Praktiki kalczaszczich operacij w riepublikach Siewiernogo Kawkaza: strategii prieodolenija*], Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa, 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2Q4Cnrc>.

¹⁷⁴ Tamże.

¹⁷⁵ Информационный Центр ООН в Москве, *«Женское обрезание» выявлено в Чечне и Ингушетии* [Informacyonnyj Centr OON w Moskwie, «Ženskoje obriezanije» wyjawleno w Czecznie i Inguszetii], 2 июня 2017, dostępne na: <https://bit.ly/2GyuelY>;

3.4. Mniejszości seksualne

Osoby należące do mniejszości seksualnych (LGBT) są w Czeczenii wyjątkowo narażone na niebezpieczeństwo prześladowań, czemu sprzyja homofobia – powszechna w społeczeństwie nie tylko w rejonie Kaukazu Północnego – a także brak akceptacji dla nieheteroseksualnych związków w kulturze czeczeńskiej i tabu otaczające kwestie orientacji seksualnej. W ostatnich latach można wyraźnie zaobserwować, że niechęć wobec osób LGBT przybiera formę regularnych prześladowań, i to nie tylko wspieranych przez władze, a nawet przez nią organizowanych.

W kwietniu 2017 roku czasopismo Nowaja Gazietą opublikowało wyniki dziennikarskiego śledztwa poświęconego szeroko zakrojonym prześladowaniom homoseksualnych mężczyzn w Czeczenii¹⁷⁶. Między lutym a kwietniem 2017 roku co najmniej sto takich osób zostało uwięzionych w ośrodku opisywanym jako obóz koncentracyjny, gdzie byli oni poddawani przemocy i torturom, między innymi z użyciem prądu elektrycznego. Funkcjonariusze czeczeńskich służb przeszukiwali telefony komórkowe zatrzymanych w poszukiwaniu dowodów na ich kontakty z innymi homoseksualnymi mężczyznami. Próbowali też zmusić pozbawionych wolności do ujawnienia wszystkich znanych im osób o odmiennej orientacji seksualnej (także przy użyciu tortur)¹⁷⁷. Po pewnym czasie część mężczyzn została uwolniona i wydana członkom rodzin,

W ostatnich latach można wyraźnie zaobserwować, że niechęć wobec osób LGBT przebiera formę regularnych prześladowań, i to nie tylko wspieranych przez władze, a nawet przez nią organizowanych

zachęcanym przez funkcjonariuszy do dokonania zabójstw honorowych na swoich krewnych¹⁷⁸.

Imamowie głównego meczetu w Groznych nazwali publikacje medialne na temat tych prześladowań kłamstwami, podobną opinię wydała również podległa przywódcy republiki Rada Praw Człowieka w Czeczenii¹⁷⁹. Kadyrow publicznie stwierdził, że informacje nie mogą być prawdziwe, ponieważ „w Czeczenii nie ma gejów”¹⁸⁰. Ponadto w maju 2017 roku grupa aktywistów LGBT została zatrzymana przed siedzibą Prokuratury Generalnej w Moskwie, kiedy chcieli przekazać władzom rosyjskim petycję z żądaniem wszczęcia postępowania w sprawie tortur i zabójstw osób nieheteroseksualnych w Czeczenii¹⁸¹.

Zdaniem Human Rights Watch wskutek silnej presji międzynarodowej rosyjskie władze federalne początkowo zamierzały przeprowadzić dochodzenie w sprawie brutalnych prześladowań homoseksualistów¹⁸². Jednak rok po ujawnieniu wydarzeń w Czeczenii, w kwietniu 2018 roku, Amnesty International oceniło, że państwo nie podjęło żadnych skutecznych kroków¹⁸³. Nie ukarano ani nie wykryto winnych, a organizacja pisała o „szokującej demonstracji odmowy, uchylania się i bezczynności ze strony władz, które wielokrotnie odmawiały rozpoczęcia oficjalnego śledztwa w sprawie zgłoszonych haniebnych zbrodni

Женское обрезание на Кавказе, Кавказский Узел [Żenskoje obriezanije na Kawkazie, Kawkazskij Uziel], 7 июня 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2PXsOay>.

¹⁷⁶ Е. Милашина, *Убийство чести*, Новая Газета [J. Miłaszyna, *Ubiystwo czesti*, Nowaja Gazietą], 1 апреля 2017, dostępne na: <https://www.nowyagazeta.ru/articles/2017/04/01/71983-ubiystvo-chesti>.

¹⁷⁷ Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dz. cyt.

¹⁷⁸ Tamże.

¹⁷⁹ *In Chechnya, religious figures condemn publications about persecution of gays*, Caucasian Knot, 4 April 2017, dostępne na: <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/38952/>.

¹⁸⁰ *Chechen leader Ramzan Kadyrov claims no gay people exist in region just fake Chechens*, The Independent, 7 May 2017, dostępne na: <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/ramzan-kadyrov-chechen-leader-no-gay-people-just-fake-chechens-a7722246.html>.

¹⁸¹ *Chechnya gay rights: Activists with petition held in Moscow*, BBC News, 11 May 2017, dostępne na: <http://www.bbc.com/news/world-europe-39881452>.

¹⁸² Human Rights Watch, *World Report 2018 – Russia (events of 2017)*, dz. cyt.

¹⁸³ Amnesty International, *Russia: One year after 'gay purge' in Chechnya, still no justice for victims*, 4 April 2018, dostępne na: <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/04/russia-one-year-after-gay-purge-in-chechnya-still-no-justice-for-victims/>.

i zignorowały wiarygodne dowody dostarczone przez Nową Gazetę i innych¹⁸⁴. Po otrzymaniu jedyne go zawiadomienia o popełnieniu przestępstwa w związku z prześladowaniami homoseksualistów w Czeczenii wiosną 2017 roku, złożone go przez Maksima Łapunowa (etniczno Rosjanina, który przeżył zatrzymanie i tortury), rosyjskie organy działały opieszale i z naruszeniem standardów postępowania, a ostatecznie odmówiły postawienia jakichkolwiek zarzutów¹⁸⁵. Według informacji podanych przez sprawozdawcę OBWE w sprawie Łapunowa przygotowywana jest skarga do Europejskiego Trybunału Praw Człowieka, a także wniosek do Międzynarodowego Trybunału Karnego o zbadanie całej kampanii przeciwko mniejszościom seksualnym w Czeczenii¹⁸⁶. Ofiary represji mogły jak dotąd polegać jedynie na rosyjskiej społeczności obrońców praw człowieka (w tym Rosyjskiej Sieci LGBT), która zapewniła wsparcie i bezpieczeństwo osobom ściganym w Czeczenii i ignorowanym przez władze w innych częściach Rosji. Dzięki tym działaniom do kwietnia 2018 roku udało się doprowadzić do bezpiecznego wyjazdu 116 osób z Czeczenii, z których 98 potem zupełnie opuściło Rosję¹⁸⁷.

Mimo że brak jest doniesień o podobnej kampanii władz przeciwko kobietom należącym do mniejszości seksualnych (LBT), to według informacji ekspertów i aktywistów w tym środowisku panuje ogromny strach przed ujawnieniem i możliwymi prześladowaniami¹⁸⁸. Część respondentek w jednym z badań podawała informację o istnieniu spisów lesbijek prowadzonych przez organy ścigania, jednak te informacje nie znalazły potwierdzenia w innych źródłach¹⁸⁹. Kobiety LBT należą jednocześnie do dwóch grup mniejszościowych, których

„Lesbijki i inne kobiety o nieheteronormatywnej tożsamości i orientacji seksualnej są najbardziej wrażliwą grupą społeczną na Kaukazie Północnym”

*Irina Kosterina,
ekspertka Fundacji im. Heinricha Bölla*

status w kulturze czeczeńskiej jest niski i których praw nie chroni system prawny. Większość z nich żyje w całkowitym ukryciu. Te osoby, których orientacja seksualna wyjdzie na jaw, znajdują się w realnym niebezpieczeństwie, że padną ofiarą zabójstwa honorowego – dokonanego przez rodzinę, która będzie chciała w ten sposób ochronić swoją reputację – a w najlepszym przypadku zostaną zmuszone do szybkiego małżeństwa¹⁹⁰. Z powyższych względów w ocenie Iriny Kosteriny, ekspertki Fundacji im. Heinricha Bölla, która prowadzi badania dotyczące sytuacji kobiet w regionie, lesbijki i inne kobiety o nieheteronormatywnej tożsamości i orientacji seksualnej są „najbardziej wrażliwą grupą społeczną na Kaukazie Północnym”¹⁹¹.

W raporcie przygotowanym przez aktywistów projektu „Kwir-żenszczyzny Siewiernego Kawkaza” (Kobiety Queer Kaukazu Północnego) przy wsparciu Fundacji im. Heinricha Bölla opisano wnioski z dwóch lat badań i pracy z kobietami LBT w regionie¹⁹². Przeprowadzono 21 wywiadów: 11 z respondentek biorących w nich udział opuściło Czeczenię, czasem także Rosję, a osiem nadal pozostaje na terenie republiki. Z dwiema pozostałymi uczestniczkami nie ma kontaktu, ale prawdopodobnie jedna z nich padła ofiarą zabójstwa honorowego. Raport przedstawia tragiczny obraz systemowej przemocy wobec kobiet LBT, której doświadczają zarówno ze względu na ich płeć, jak i orientację seksualną. Wszystkie badane przyznały, że wielokrotnie padały ofiarą przemocy w domu rodzinnym, także jako małe dzieci, oraz były świadkami agresji ojca wobec matki. Wobec części z nich krewni dopuścili się nadużyć seksualnych. Ataki zwykle nasilały się, kiedy rodzina dowiadywała się o ich orientacji seksualnej.

¹⁸⁴ Denis Krivosheev, zastępca dyrektora dla Europy Wschodniej i Azji Środkowej w Amnesty International, [cyt. za]: Amnesty International, *Russia: One year after 'gay purge'...*, dz. cyt.

¹⁸⁵ Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic...*, dz. cyt.

¹⁸⁶ Tamże.

¹⁸⁷ Amnesty International, *Russia: One year after 'gay purge' in Chechnya...*, dz. cyt.

¹⁸⁸ S. Khazov-Cassia, «A Lot Of Girls Would Probably Rather Die»: In *Russia's Chechnya, Lesbians Tell of Suffocating Existence*, RFE/RL, 20 September 2017, dostępne na: <https://www.rferl.org/a/chechnya-lesbians-repression-suffocating-existence/28746353.html>.

¹⁸⁹ Проект „Квир-женщины Северного Кавказа”, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными...*, dz. cyt.

¹⁹⁰ S. Khazov-Cassia, S. Khazov-Cassia, «A Lot Of Girls Would Probably Rather Die»..., dz. cyt.

¹⁹¹ Tamże.

¹⁹² Проект „Квир-женщины Северного Кавказа”, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными...*, dz. cyt.

Według autorów opracowania nierzadkie są również „gwałty naprawcze” dokonywane na lesbijkach zarówno przez osoby prywatne, jak i funkcjonariuszy resortów siłowych. Respondentki – w szczególności te, które nadal pozostawały na Kaukazie – cierpiały z powodu depresji, a ponad połowa w nich opisywała swoje położenie jako sytuację bez wyjścia. Siedem z nich miało za sobą próby samobójcze.

Jak zauważają autorzy wspomnianego raportu, nie sposób ocenić, ile kobiet zginęło w wyniku zabójstw honorowych z powodu swojej orientacji seksualnej; podają oni jednak, że aż osiem respondentek wiedziało o przypadku takiego morderstwa w swoim najbliższym otoczeniu. Badacze opisują też, że po ujawnieniu orientacji seksualnej część kobiet została przymusowo poddana brutalnemu rytuałowi tzw. wypędzenia dżinów – specyficznej miejscowej odmianie egzorcyzmów. Obrzędy miały odbywać się w Centrum Medycyny Islamskiej w Groznm.

Często jedynym ratunkiem dla kobiet LBT jest ucieczka z Czeczenii lub nawet z Rosji, jednak to

wymaga posiadania paszportu zagranicznego (wydawanego jedynie za zgodą męskiego opiekuna) oraz zasobów finansowych. Ucieczka wiąże się także z dużym ryzykiem odnalezienia i nasilenia prześladowań przez rodzinę. Rosyjska Sieć LGBT podaje na przykład, że w 2017 roku 22-letnia dziewczyna, której aktywiści wielokrotnie próbowali pomóc przy wyjeździe z Czeczenii, zmarła w niewyjaśnionych okolicznościach¹⁹³. Kobiecie raz udało się wyjechać z republiki, jednak później została nakłoniąta przez rodzinę do krótkiego powrotu do domu. Mimo faktu, że oficjalnie jako przyczynę śmierci podano niewydolność nerek, aktywiści podejrzewają, że ich podopieczna mogła paść ofiarą zabójstwa honorowego przez otrucie¹⁹⁴. Autorki raportu powstałego w ramach projektu „Kwir-żenszczyzny Siewiernego Kawkaza” podają, że uciekinierki z Czeczenii są poszukiwane przez rodziny ze wsparciem organów ścigania w innych regionach. Służby nie biorą pod uwagę próśb kobiet, przeważnie dorosłych, żeby nie wyjawiać krewnym miejsca ich pobytu, przez co narażają je na poważne niebezpieczeństwo¹⁹⁵.

3.5. Wyznawcy nietradycyjnego islamu

Życie religijne w Czeczenii jest ściśle regulowane przez miejscowe władze. Islam suficki – mistyczna odmiana islamu w wersji praktykowanej od wieków przez około 75% mieszkańców, w tym przez rodzinę prezydenta – to część oficjalnej ideologii¹⁹⁶. Wymuszona islamizacja prowadzi do stopniowej przemiany państwa świeckiego w religijne. Kadyrow kreuje się na przywódcę (emira) narodu czeczeńskiego w Federacji Rosyjskiej, a jego najbliżsi współpracownicy przedstawiają go jako człowieka wybranego przez Boga. Co więcej, Kadyrow osobiście instruuje liderów religijnych oraz wyznawców na temat właściwej interpretacji nakazów i zakazów wiary¹⁹⁷.

Władze republiki wielokrotnie i otwarcie mówiły, że w Czeczenii nie ma miejsca dla odstępców od tradycyjnego islamu sufickiego, a wahabitów należy nawet zabić

Władze czeczeńskie wrogo odnoszą się do wszelkich form kultu religijnego czy teorii, które odbiegają od nauk Achmata-Hadzi Kadyrowa, mufti Czeczenii zamordowanego w 2004 roku w zamachu bombowym, a zarazem ojca prezydenta republiki. Inne odmiany sufizmu też spotykają się z oficjalną krytyką, natomiast szyizm jest uważany za sektę¹⁹⁸.

Najostrzejszym represjom poddawani są salafici, wyznawcy zakazanego w Czeczenii fundamentalistycznego nurtu islamu, określani przez władze pejoratywną nazwą „wahabici”. Władze republiki wielokrotnie i otwarcie mówiły, że w Czeczenii nie ma miejsca dla odstępców od tradycyjnego islamu sufickiego,

¹⁹³ S. Khazov-Cassia, S. Khazov-Cassia, «A Lot Of Girls Would Probably Rather Die»..., dz. cyt.

¹⁹⁴ Tamże.

¹⁹⁵ Проект „Квир-женщины Северного Кавказа”, *Насилие над лесбиянками, бисексуальными...*, dz. cyt.

¹⁹⁶ International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

¹⁹⁷ Tamże.

¹⁹⁸ Tamże.

a wahabitów należy nawet zabić. W jednej z telewizyjnych wypowiedzi z 2014 roku Kadyrow ogłosił:

„Prorok pokazał nam drogę jasno i wyraźnie w swoich hadisach, gdzie stwierdza, że to podoba się Bogu. To właśnie z powodu wiary w tę ścieżkę walczyliśmy [z nimi]... Ja walczyłem z wahabitami dla Allaha... Wszyscy znacie dziesiątki przypadków, jak i gdzie ich zabiłem... tacy ludzie nie powinni istnieć w Republice Czecheńskiej. Prorok nakazywał nam zabijać ludzi takich jak oni”¹⁹⁹.

Bliski współpracownik Kadyrowa, zastępca ministra spraw wewnętrznych Apti Ałaudinow, publicznie poinstruował regionalnego szefa policji, jak radzić sobie z wahabitami:

„Przysięgam na Koran, który został nam zesłany: jeśli istnieje nawet niewielkie podobieństwo do wahabitów, ja biorę to na siebie... Osobiście mówię, żeby ich zmiażdżyć. Tych, których możecie, wtrąćcie do więzienia. Jeśli jest możliwość podrzucenia czegoś do kieszeni, zróbcie to. Róbcie, co chcecie, i zabijajcie, kogo chcecie. Nasz władca powiedział, żeby to przekazać... Przysięgam na Allaha i to popieram”²⁰⁰.

Władze regularnie stosują przemoc wobec wiernych przestrzegających salafickich reguł wyglądu

(np. noszących długie brody czy chusty na głowę zakrywające podbródek); stosowane jest także zbiorowe karanie, w tym palenie domów krewnych osób podejrzewanych o radykalizm²⁰¹. Na przełomie 2013 i 2014 roku pojawiły się doniesienia o masowych zatrzymaniach, obejmujących ponad tysiąc mężczyzn. Funkcjonariusze ministerstwa spraw wewnętrznych podejmowali działania przeciwko osobom, których wygląd i zachowanie uznali za niewłaściwe, często bezpośrednio w meczetach i madrasach. Mężczyźni byli następnie doprowadzani na posterunki policji, gdzie przetrzymywano ich przez kilka godzin i golono im brody²⁰². Według informacji podanych przez organizacje praw człowieka, kilku spośród zatrzymanych zaginęło²⁰³.

Jak zwraca uwagę International Crisis Group, granica między akceptowanymi i niedozwolonymi praktykami religijnymi jest cienka i może być arbitralnie wyznaczana przez służby bezpieczeństwa²⁰⁴. Polityka wymuszonej islamizacji Kadyrowa promuje poligamię, zakazuje alkoholu, a w jej ramach przywódca wprowadził także surowe zasady dotyczące ubioru kobiet w instytucjach państwowych, szkołach i na uniwersytetach. Brody są zaś noszone zarówno przez wyznawców islamu salafickiego, jak i sufickiego, a uznaniowa ocena ich „odpowiedności” dokonywana przez funkcjonariuszy prowadzi do licznych nadużyć²⁰⁵.

IV. Ataki na czecheńską diasporę

Od około 2016 roku obrońcy praw człowieka obserwują zwiększoną presję władz w Groznym na Czechenów na stałe zamieszkujących poza obszarem republiki²⁰⁶. Według Jekatieriny Sokirianskiej, ekspertki International Crisis Group, polityka wobec diaspory czecheńskiej jest prowadzona wielotorowo. Jeden

z jej elementów, szczególnie na Bliskim Wschodzie, to zdobywanie wpływów poprzez działalność dobroczynną, m.in. budowanie meczetów, organizowanie imprez okolicznościowych, przywracanie związków z czecheńską kulturą, odnawianie zabytków, np. kapliczek sufickich. Kadyrow podtrzymuje stosunki

¹⁹⁹ Wywiad Kadyrowa dla Grozny TV, program *Wiesti [Becmu]*, 31 stycznia 2014 r. (w języku czecheńskim). Archiwum organizacji „Memorial”, [cyt. za:] International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

²⁰⁰ Nagranie ze spotkania w mieście Urus-Martan z 12 grudnia 2013 r., dostępne na: <http://youtu.be/iZS3d-habuE>, [cyt. za:] International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

²⁰¹ Human Rights Watch, *World Report 2017 – Russia (events of 2016)*, dz. cyt.

²⁰² International Crisis Group, *Chechnya: The Inner Abroad*, dz. cyt.

²⁰³ Tamże.

²⁰⁴ Tamże.

²⁰⁵ Tamże.

²⁰⁶ *Правозащитники констатировали усиление влияния Кадырова на чеченские диаспоры*, Кавказский Узел [Prawozaszcitniki konstatirowali usilenije wlijanija Kadyrowa na czecheńskie diaspory, Kawkazskij Uziel], 7 января 2017, dostępne na: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/295531/>.

z przywódcami wybranych krajów na Bliskim Wschodzie, a także pomaga czecheńskim uchodźcom z Syrii, którzy przebywają m.in. w Jordanii²⁰⁷.

Obok tych działań, zdaniem Sokirianskiej, przywódca republiki stale umacnia kontrolę nad diasporą czecheńską, w tym poprzez zastraszanie i wykorzystywanie zasady odpowiedzialności zbiorowej²⁰⁸. Kadyrow wielokrotnie publicznie groził emigrantom uciekającym do państw Unii Europejskiej. Istnieją również liczne doniesienia o zabójstwach niewygodnych bądź krytycznych wobec reżimu Czeczenów za granicą, m.in. na terenie UE, w Turcji i Emiratach Arabskich. Za tymi egzekucjami stoją prawdopodobnie osoby blisko powiązane z przywódcą²⁰⁹. Zdaniem organizacji Civil Rights Defenders do publicznej wiadomości trafiają zwykle jedynie informacje o zabójstwach najbardziej prominentnych krytyków, podczas gdy morderstw przeciętnych obywateli, którzy musieli uciec z kraju przez konflikt z otoczeniem Kadyrowa, jest prawdopodobnie znacznie więcej²¹⁰.

Przywódca Czeczenii stanowczo zaprzecza, by mieszkańcy republiki mogli być zmuszeni do opuszczenia kraju z jakiegokolwiek powodu i nazywa uciekinierów „zakładnikami europejskich tajnych służb, które zwodzą Czeczenów opowieściami o rajskim życiu”²¹¹. Od wielu lat pojawiają się również doniesienia, że czecheński rząd wysyła do Europy własnych agentów podających się za uchodźców²¹². Zadaniem takich osób jest przede wszystkim monitorowanie nastrojów politycznych w diasporze; niektórzy ujawniają się w społecznościach emigrantów i przypominają im, że ucieczka z Czeczenii nie oznacza uchylenia

**Członkowie diaspory
bardzo się obawiają
o bezpieczeństwo swoich
licznych krewnych
pozostających w republice,
ponieważ Kadyrow
wykorzystuje zasadę
odpowiedzialności
zbiorowej jako sposób
walki z oponentami**

się od kary za prawdziwe lub przypisywane winy²¹³. W jednej z wypowiedzi skierowanych do diaspory czecheńskiej, opublikowanej piątego czerwca 2016 roku (wraz z angielskim tłumaczeniem), Kadyrow informuje, że śledzi wszystkie działania uciekinierów, w tym te w mediach społecznościowych, oraz grozi im „rozliczeniem na każde słowo”²¹⁴. Z kolei w wypowiedzi z września 2016 roku przywódca

republiki potwierdził obecność czecheńskich agentów w białoruskim Brześciu. Funkcjonariusze zostali tam wysłani w celu inwigilacji grupy Czeczenów usiłujących złożyć wnioski o udzielenie ochrony międzynarodowej w Polsce na białorusko-polskim przejściu granicznym w Brześciu/Terespolu:

„Wysłałem tam specjalnie ludzi, ale żaden z tych, którzy próbują przekroczyć granicę, sensownie nie wyjaśnił, kim są, skąd przybyli, po co tam pojechali. Jeśli naprawdę potrzebują pomocy, byłem gotowy wysłać sprzęt, aby zabrać ich do domu. To są nasi ludzie, i bez względu na ich intencje, musimy się nimi zająć”²¹⁵.

Próby wzmocnienia nacisku na osoby, które opuściły Czeczenię, nasiliły się w 2016 roku, kiedy to sama diaspora stała się bardziej aktywna i zaczęła organizować protesty przeciwko publicznemu upokarzaniu krytyków reżimu, a także wydarzenia upamiętniające deportację narodu czecheńskiego w 1944 roku²¹⁶. Sokirianska uważa, że najbardziej liberalni i postępowi Czeczeni znajdują się obecnie poza granicami kraju i są nastawieni zdecydowanie negatywnie wobec władz w Groznm. Jednak członkowie diaspory bardzo się obawiają

²⁰⁷ Tamże.

²⁰⁸ Tamże.

²⁰⁹ Civil Rights Defenders, *Chechnya – Repression without borders*, dz. cyt.

²¹⁰ Tamże.

²¹¹ И. Азар, «Когда вернетесь, мы вас уьем» Илья Азар – о том, как сотни чеченцев пытаются убежать в Европу через Брест [I. Azar, «Kogda wiernieties´, my was ubjem» Ilja Azar – o tom, jak sotni czechenecw pytajutsia ubiezat´ w Jewropu czeriez Brest], Meduza, 6 декабря 2016, dostępne na: <https://meduza.io/feature/2016/12/06/kogda-vernetes-my-vas-ubiem>.

²¹² Civil Rights Defenders, *Chechnya – Repression without borders*, dz. cyt.

²¹³ Tamże.

²¹⁴ Translation service from Caucasian languages, *Kadyrov promises revenge for every critical comment made in his address*, Youtube, dostępne na: <https://www.youtube.com/watch?v=ov3tVG19JMs> [wideo].

²¹⁵ Кадыров о “белорусских” чеченцах: покинули республику в поисках легкой жизни [Kadyrow o “biełorusskich” czechenach: pokinuli rjespubliku w poiskach legkoj żyznij], Tut.by, 17 сентября 2016, dostępne na: <https://news.tut.by/society/512512.html>.

²¹⁶ *Правозащитники констатировали усиление влияния Кадырова...*, dz. cyt.

o bezpieczeństwo swoich licznych krewnych pozostających w republice, ponieważ Kadyrow wykorzystuje zasadę odpowiedzialności zbiorowej jako sposób walki z oponentami²¹⁷. Zdaniem Swietłany Gannuszki, dyrektor Komitetu „Graždanskoje So-diejstwije” oraz Tatiany Łokszyny z sekcji Human Rights Watch ds. Rosji, znane są przypadki, gdy Czeczeni zostali zmuszeni do powrotu do kraju z zagranicy (gdzie często posiadali już status uchodźcy) w obawie o zdrowie i życie krewnych, którzy w ojczyźnie

padali ofiarami przemocy. Władze oczekują od diaspory czeczeńskiej wręcz pochwalnego stosunku do Ramzana Kadyrowa, a Kreml – zdaniem Łokszyny – całkowicie przyrymka oko na te praktyki²¹⁸. Oleg Orłow, członek Centrum Praw Człowieka „Memorial”, zauważa, że władze w Grozным od kilku lat wywierają presję również na liderów sąsiednich republik, aby przeforsować zmiany w prawie, które umożliwią im formalne ściganie członków rodzin za przestępstwa popełnione przez krewnych²¹⁹.

V. Wykorzystywanie Interpolu przez władze rosyjskie do ścigania przeciwników politycznych

W ostatnich latach powtarzają się doniesienia o tym, że autorytarne reżimy (w tym Rosja) wykorzystują Interpol do poszukiwania i karania przeciwników politycznych²²⁰. Znany jest m.in. przypadek lidera opozycji czeczeńskiej Achmieda Zakajewa, zatrzymanego w 2002 i 2010 roku pod niesłusznymi zarzutami działalności terrorystycznej, który obecnie posiada status uchodźcy w Wielkiej Brytanii. Inny przykład to aresztowanie w 2012 roku aktywisty na rzecz ochrony przyrody Piotra Siłajewa²²¹. Sprawy takie dotyczyły także m.in. byłego premiera Ukrainy Witalija Jaceniuka, któremu Rosja zarzuciła w kwietniu 2017 roku rzekomy udział w konflikcie czeczeńskim w latach 90. i zabicie kilkudziesięciu osób²²² (Interpol odmówił umieszczenia jego nazwiska na liście poszukiwanych)²²³, oraz skonfliktowanego z rodziną Kadyrowa Czeczena Isy Jamadajewa²²⁴.

Rada Europy 26 kwietnia 2017 roku potępiła Rosję i Iran za nadużywanie systemu Interpol i wykorzystywanie czerwonych not (mechanizmu zbliżonego do międzynarodowego nakazu aresztowania, ang. *Red Notice*) do ścigania przeciwników politycznych i zwalczania wolności wypowiedzi²²⁵. Według szacunków Rady Europy te praktyki doprowadziły do pięciokrotnego wzrostu liczby czerwonych not w ciągu ostatniej dekady (z 2 343 w 2005 roku do 12 787 w 2016 roku). Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (PACE) zwróciło uwagę, że Interpol próbuje podejmować środki zaradcze – niedawno wprowadził przepisy określające, że alerty będą rozpowszechniane tylko wtedy, gdy zaistnieją poważne przypuszczenia, że ścigane osoby popełniły przestępstwo. Jednocześnie Zgromadzenie stwierdziło, że Interpol powinien zrobić więcej, aby

²¹⁷ Tamże.

²¹⁸ Tamże.

²¹⁹ Tamże.

²²⁰ *Путинизация Интерпола, Открытая Россия [Putinizacja Interpolu, Otkrytaja Rossija]*, 3 декабря 2016, dostępne na: <https://openrussia.org/notes/703163/>.

²²¹ Tamże.

²²² *Россия отправила в Интерпол запрос на объявление в розыск Яценюка, РБК [Rossija отправила w Interpolu zapros na objawlenie w rozysk Jaceniuka, RBK]*, 28 апреля 2017, dostępne na: <http://www.rbc.ru/politics/28/04/2017/590317b59a79479a48ced498>.

²²³ *Интерпол официально отказал РФ в запросе на международный розыск Яценюка [Интерпол официально отказал РФ в запросе на международный розыск Яценюка]*, Interfaks-Ukraina, 3 May 2017, dostępne na: <http://interfax.com.ua/news/general/419386.html>.

²²⁴ *Чеченские силовики начали «охоту» на Ямадаева, Росбалт [Czeczenskije siłowiki naczali «ochotu» na Jamadajewa, Rosbalt]*, 20 апреля 2017, dostępne na: <http://www.rosbalt.ru/moscow/2017/04/20/1609249.html>.

²²⁵ *Council Of Europe Says Russia, Iran Abusing Interpol For Political Purposes, RFE/RL*, 26 April 2017, dostępne na: <https://www.rferl.org/a/interpol-res-notcies-abused-russia-iran/28453825.html>.

chronić prawa poszukiwanych, w tym wprowadzić silniejsze mechanizmy odwoławcze dla jednostek objętych czerwonymi notami²²⁶. Bernd Fabritius, sprawozdawca PACE ds. praw człowieka, stwierdził, że obecnie osoby te „nie mogą z powodzeniem zgłaszać sprzeciwu do sądu krajowego lub międzynarodowego”²²⁷ oraz podkreślił, że „czasami ludzie są aresztowani i ekstradowani do krajów, w których nie mogą spodziewać się sprawiedliwego procesu lub gdzie grożą im tortury, a przy tym nawet nie wiedzą, że byli przedmiotem zainteresowania Interpolu”²²⁸.

W 2018 roku obrońcy praw człowieka zaobserwowali wzrost wniosków o wydanie Rosji Czeczenów podejrzewanych o terroryzm. Założona przez członków diaspory czeczeńskiej w Szwecji organizacja „Vayfond” (po czeczeńsku „Nasza Fundacja”) – udzielająca pomocy prawnej Czeczenom, wobec których Rosja wystosowała wnioski o ekstradycję – podała, że w 2018 roku (do listopada) po pomoc zgłosiło się 20 osób (rok wcześniej było ich 5; organizacja jednak działa dopiero od 2017 roku)²²⁹. Według BBC w listopadzie 2018 roku w otwartej bazie Interpolu znajdowało się około 200 nazwisk mieszkańców Czeczenii²³⁰. Adwokat Aleksiej Oboleniec, zajmujący się wnioskami trafiającymi do Vayfondu, uważa, że część tych spraw jest sfabrykowana przez czeczeńskie władze, ale odpowiedzialność za tę sytuację ponoszą również pracownicy rosyjskiej sekcji Interpolu, którzy wprowadzają dane do systemu bez odpowiedniego sprawdzenia ich wiarygodności (tak jak dzieje się to na przykład przy sprawach dotyczących przestępstw ekonomicznych)²³¹. Zdaniem adwokata w ubiegłych latach państwa europejskie nie wydawały Rosji osób objętych statusem uchodźcy; obecnie jednak coraz częściej kraje te

decydują o odebraniu danej osobie ochrony międzynarodowej po otrzymaniu wniosku o jej ekstradycję. Od początku 2016 roku Oboleniecowi udało się wykazać bezpodstawność zarzutów wobec dziewięciu Czeczenów mieszkających w Europie, a obecnie adwokat pracuje nad 14 podobnymi sprawami²³². Na zmianę podejścia państw UE do kwestii wydawania uchodźców wskazuje też Sasza Kulajewa, kierująca sekcją Europy Wschodniej Międzynarodowej Federacji Praw Człowieka (fr. *Fédération internationale des ligues des droits de l'homme*, FIDH). Uważa ona, że na przykład władze francuskie do niedawna nie decydowały się na odsyłanie kogokolwiek do Czeczenii i stawały wszystkich przed krajowymi sądami – bez względu na postawione zarzuty – co było uzasadnione obawami przed zastosowaniem tortur i brakiem rzetelnego procesu w kraju pochodzenia sprawców. Jednak obecnie ta linia polityki już nie obowiązuje²³³.

Obserwacje Obolenieca potwierdza również Swietłana Gannuszkina, której zdaniem zmiana praktyki państw europejskich wiąże się z kryzysem migracyjnym i poprawą stosunków między Unią Europejską a Rosją²³⁴. Z kolei w Czeczenii, w opinii działaczki, trwa „imitacja walki z terroryzmem”, którą władze prowadzą zarówno wewnątrz republiki, jak i poza jej granicami. Dlatego wydaje się, że Unia Europejska, władze Czeczenii i Rosji traktują walkę z terroryzmem jako punkt wspólny swoich interesów. Gannuszkina sądzi również, że wzrosła liczba przypadków, gdy władze państw europejskich odmawiają Rosji wydania danej osoby w ramach ekstradycji (która podlega znacznie większej kontroli), a w zamian wszczynają procedurę deportacyjną. Dzięki temu cudzoziemca można znacznie łatwiej odesłać do Rosji, m.in. ze względu na fakt, że wielu krajach zaskarżenie decyzji o deportacji nie wstrzymuje

²²⁶ *Resolution 2161 (2017) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 26 April 2017, and report of Bernd Fabritius (Germany, EPP/CD), rapporteur of PACE of 29 March 2017: Abusive use of the Interpol system: the need for more stringent legal safeguards*, dostępne na: <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=6634&lang=2&cat=5>.

²²⁷ Bernd Fabritius, *Abusive use of the Interpol system: the need for more stringent legal safeguards*, 29 March 2017, dostępne na: <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-DocDetails-EN.asp?fileid=23524>.

²²⁸ Tamże.

²²⁹ *В Европе не скрыться. Чеченцев возвращают на родину, обвиняя в терроризме*, BBC News Русская служба [W Europie nie skryć się. Czeczenów wozwraszczajut na rodinu, obwiniaja w tierrorizmie, BBC News Russkaja služba], 2 ноября 2018, dostępne na: https://www.bbc.com/russian/features-46020039?ocid=socialflow_facebook.

²³⁰ Tamże.

²³¹ Tamże.

²³² Tamże.

²³³ *Больше не убежище: как Франция начала высылать чеченцев* [Bolsze nie ubezhiszczse: kak Frantsiya nachala vysylat' czechencew], RFI, 2 March 2018, dostępne na: <http://ru.rfi.fr/rossiya/20180302-bolshe-ne-ubezhishche-kak-frantsiya-nachala-vysylat-chechenskikh-bezhentsev>.

²³⁴ *В Европе не скрыться...*, dz. cyt.

automatycznie jej wykonania²³⁵. Gannuszkina uważa także, że gwarancje władz rosyjskich, że ekstradowani Czeczeni nie będą sądzeni na terenie rodzimej

republiki, są bezwartościowe, ponieważ w innych częściach Rosji ta grupa etniczna spotyka się z ogromną dyskryminacją w systemie penitencjarnym²³⁶.

VI. Sytuacja osób przymusowo powracających

Według informacji podanych przez EASO – zaczerpniętych między innymi od niemieckich służb dyplomatycznych oraz z raportu ACCORD²³⁷ – brak jest doniesień o tym, że władze rosyjskie systemowo prześladowają Czeczenów bądź wracających z zagranicy, bądź też ubiegających się o ochronę międzynarodową poza krajem²³⁸. Ogólna ocena zagrożenia po powrocie do ojczyzny jest trudna, ponieważ zdecydowanie zależy to od indywidualnego przypadku i sytuacji osoby powracającej. Jednak wiadomo, że konkretne grupy społeczne i jednostki o szczególnej randze są monitorowane przez władze.

EASO wskazuje, że represjom mogą podlegać przede wszystkim byli bojownicy, którzy powracają z Syrii i walczyli u boku ISIS, bądź są o to podejrzewani²³⁹. International Crisis Group powołuje się w swoim raporcie na informacje pochodzące od rosyjskich urzędników, którzy w 2016 roku szacowali liczbę obywateli rosyjskich zasilających szeregi tzw. Państwa Islamskiego na około trzy i pół tysiąca, a część informatorów podawała, że liczba ta mogła wynosić nawet powyżej pięciu tysięcy²⁴⁰. Z kolei administracja w Groznmym miała podawać, że do

Syrii trafiło około czterech tysięcy etnicznych Czeczenów, w tym wielu z nich bezpośrednio z państw europejskich, w których na stałe zamieszkiwali²⁴¹. Natomiast zgodnie z danymi z 2016 roku cytowanymi przez Centrum Praw Człowieka „Memoriał” postępowanie karne w związku z wyjazdem do Syrii zostało wszczęte przeciwko kilkuset Czeczenom – od 477 do 800²⁴². W opinii International Crisis Group istnieje ryzyko, że osoby powracające z Bliskiego Wschodu mogą być narażone na prześladowanie ze strony władz, ale represje mogą dotknąć także ich bliskich – jak miało to miejsce w przeszłości w przypadku rodzin bojowników²⁴³.

Zdaniem Jeleny Miłaszyny grupą szczególnego ryzyka są powracający krewni, w tym dzieci, dawnych czeczeńskich partyzantów związanych z prezydentem Aślanem Maschadowem – zwolenników niepodległej Czeczenii – tzw. Iczkeryjczycy^{244,245}. Według dziennikarki w ostatnim czasie Moskwa zaczęła ponownie otwierać stare sprawy związane z okresem wojen czeczeńskich i ściga ówczesnych członków ruchu oporu, którzy nie poddali się władzy Kadyrowa i wyjechali z kraju. Są oni oskarżani i osadzani w więzieniach bez rzetelnego procesu

²³⁵ *Больше не убежище...*, dz. cyt.

²³⁶ *В Европе не скрыться...*, dz. cyt.

²³⁷ ACCORD to niezależna organizacja działająca przy Austriackim Czerwonym Krzyżu, która zajmuje się badaniem sytuacji w krajach pochodzenia uchodźców.

²³⁸ European Asylum Support Office, *Russian Federation: The situation for Chechens in Russia, Country of Origin Information Report*, 2018, dostępne na: https://coi.easo.europa.eu/administration/easo/PLib/Chechens_in_RF.pdf; ACCORD – Austrian Centre for Country of Origin and Asylum Research and Documentation, *Anfragebeantwortung zur Russischen Föderation: Lage von Personen, die nach negativem Asylbescheid zurückgekehrt sind*, 31 Mai 2016, dostępne na: <https://www.ecoi.net/en/document/1394806.html>.

²³⁹ Tamże.

²⁴⁰ International Crisis Group, *ISIS Returnees Bring Both Hope and Fear to Chechnya*, 26 March 2018, dostępne na: <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/chechnya-russia/isis-returnees-bring-both-hope-and-fear-chechnya>.

²⁴¹ Tamże.

²⁴² Memorial Human Rights Center, *Counter-terrorism in the North Caucasus...*, dz. cyt.

²⁴³ International Crisis Group, *ISIS Returnees Bring Both Hope...*, dz. cyt.

²⁴⁴ Iczkeryjczycy to określenie pochodzące od nazwy Czeczeńskiej Republiki Iczkerii, państwa proklamowanego w 1991 roku, nieuznanego przez społeczność międzynarodową, ros. *ичкерийцы*.

²⁴⁵ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

na długoletnie wyroki; często są skazywani na podstawie sfabrykowanych dowodów (np. podrzuca się im narkotyki) lub artykułów o działalności terrorystycznej. Ekspertka uważa, że podobne praktyki nie są jedynie czeczeńską specyfiką, a liczba spraw tego typu rośnie we wszystkich regionach Rosji. Zajmuje się nimi Federalna Służba Bezpieczeństwa (dalej: FSB), która w ramach walki z terroryzmem i ekstremizmem prowadzi szeroko zakrojone operacje nacelowane na aresztowanie jak największej liczby osób. Obecna strategia działań zawiera także wznawianie starych postępowań wszczętych w okresie wojen czeczeńskich.

Nieco odmienną grupę ryzyka stanowią zdaniem Miłaszyny osoby podejrzewane o wspieranie islamskich radykałów, wpisane na różnego rodzaju listy. Tego typu spisy również stanowią duże pole do nadużyć dla służb bezpieczeństwa, ponieważ rosyjski system oceny efektywności organów ścigania opiera się na pokazywaniu wskaźników ilościowych, co prowadzi do sztucznego zawyżania statystyk (to również ogólnorosyjska praktyka). Ponadto, jak twierdzi dziennikarka, ludzie znajdujący się z różnych powodów pod nadzorem służb są często „skazywani za same pomysły”, a nie rzeczywiste działania²⁴⁶. Na powyższe mechanizmy zwracają uwagę również inne źródła. Zgodnie z niepublicznym raportem krajowym niemieckiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, na który powołuje się EASO, powracający z Czeczenii mogą być potencjalnie celem ataków władz polegających na wszczynaniu postępowań opartych na sfałszowanych dowodach, aby podwyższyć wynik rozwiązanych spraw. Mogą być oni także oskarżani o udział w działaniach bojowych²⁴⁷.

„Sami robicie sobie krzywdę. Pewnego dnia, za pięć–dziesięć lat, będziecie musieli wrócić albo wasi rodzice powiedzą, że nadszedł czas, abyście wrócili do domu, albo zostaniecie wyrzuceni z Europy. Nie będziecie mieli dokąd pójść, a my sprawimy, że odpowiecie za każde wasze słowo”

wypowiedź Ramzana Kadyrowa z 2016 roku skierowana do czeczeńskiej diaspory

Jak przyznają eksperci z organizacji broniących praw człowieka, istnieje więcej grup osób, które mają podstawy, by obawiać się represji w przypadku powrotu do Czeczenii. Achmied Gisajew z Human Rights Analysis Center w Oslo uważa, że do tego grona należy zaliczyć tych, którzy byli wcześniej prześladowani za odmiennie poglądy polityczne przez władze rosyjskie i czeczeńskie, opozycjonistów i ich rodziny, obrońców praw człowieka oraz innych, którzy z różnych powodów nie podobają się czeczeńskiemu reżimowi²⁴⁸. Ekspert jest również zdania, że w państwie panuje ogólnie wysoki stopień zagrożenia dla ludności cywilnej: „Jestem przekonany, że w Czeczenii zupełnie bezpieczny nie jest nikt, kto nie pracuje w strukturach siłowych”²⁴⁹. Sam przywódca republiki zapewniał, że Czeczenom powracającym z Europy, którzy w jakiś sposób narazili się władzom, może grozić niebezpieczeństwo. W cytowanej wcześniej wypowiedzi Kadyrowa skierowanej do swoich rodaków za granicą groził im konsekwencjami za „niewłaściwą działalność w mediach społecznościowych”, także w wypadku powrotu do ojczyzny:

„Sami robicie sobie krzywdę. Pewnego dnia, za pięć–dziesięć lat, będziecie musieli wrócić albo wasi rodzice powiedzą, że nadszedł czas, abyście wrócili do domu, albo zostaniecie wyrzuceni z Europy. Nie będziecie mieli dokąd pójść, a my sprawimy, że odpowiecie za każde wasze słowo”²⁵⁰.

Sytuacja osób powracających do Czeczenii może różnić się w zależności od tego, czy powrót jest dobrowolny czy przymusowy. Dane z 2014 roku moskiewskiego biura Międzynarodowej Organizacji ds.

²⁴⁶ Tamże.

²⁴⁷ European Asylum Support Office, *Russian Federation: The situation for Chechens in Russia*, dz. cyt.; Auswärtiges Amt, *Bericht über die asyl- und abschiebungsrelevante Lage in der Russischen Föderation*, 5 Januar 2016, [cyt. za:] BVwG, *Entscheidungstext W215 1402384-5/12E*, 7 April 2016 [orzeczenie austriackiego Federalnego Sądu Administracyjnego], dostępne na: <https://bit.ly/2PdFeiN>.

²⁴⁸ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

²⁴⁹ Tamże.

²⁵⁰ Translation service from Caucasian languages, *Kadyrov promises revenge for every critical comment made in his address*, Youtube, dz. cyt.; zob też. Civil Rights Defenders, *Chechnya – Repression without borders*, dz. cyt.

Migracji²⁵¹ wskazują, że nie było zgłoszeń na złe traktowanie przez miejscowe władze składanych przez osoby, które podjęły samodzielną decyzję o powrocie do Rosji (w większości Czeczenów wyjeżdżających z Polski)²⁵². Inne źródła informują jednak o pojedynczych przypadkach, gdy dobrowolnie powracający migranci zostali aresztowani kilka godzin po przybyciu na lotnisko w Moskwie, a także o sytuacji, kiedy osoba powracająca dobrowolnie została uznana za rzekomego byłego bojownika ruchu oporu²⁵³.

Jak potwierdzają Inna Sangadżyjewa i Swietłana Gannuszkina, deportacje odbywają się zwykle do Moskwy, a nie bezpośrednio do Czeczenii²⁵⁴. Według informacji udzielonych przez Gannuszkinę w stolicy wszystkie zawracane osoby są poddawane przesłuchaniom przez FSB, nieraz wielogodzinnym, a potem przekazywane bezpośrednio w ręce funkcjonariuszy republiki. Powracający Czeczeni często nie mają praktycznie żadnej możliwości udania się w inne rejony Rosji. Szczególnie wysokie ryzyko naruszeń praw człowieka pojawia się, gdy władze federalne zadecydują o przekazaniu czeczeńskim służbom osób, przeciwko którym lokalne organy bezpieczeństwa wszczęły postępowania karne (często bez żadnego materiału dowodowego)²⁵⁵.

W ostatnich latach media donosiły, że w kilku przypadkach Czeczeni deportowani do Federacji Rosyjskiej zaginęli bądź znaleźli się w poważnym niebezpieczeństwie. Przykładowo, 31 sierpnia 2018 roku z Polski odesłano Azamata Bajdujewa²⁵⁶. Według informacji podanych przez Amnesty International, mężczyzna otrzymał w 2007 roku ochronę międzynarodową w Polsce, ale następnie

wyemigrował do Belgii, gdzie w 2017 roku został zatrzymany w związku z podejrzeniami o działalność terrorystyczną²⁵⁷. Bajdujewowi nie postawiono jednak zarzutów i władze belgijskie przekazały go Polsce, skąd ostatecznie deportowano go do Czeczenii. Według relacji świadków około północy pierwszego września kilkudziesięciu uzbrojonych i umundurowanych mężczyzn (z odznakami Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Federalnej Służby Bezpieczeństwa) pojawiło się w domu w czeczeńskiej wiosce Szałazy, gdzie przebywał Bajdujew, i zabrało go w nieznanie miejsce bez podania wyjaśnienia. Rodzinie deportowanego odmówiono informacji o jego losie i miejscu pobytu²⁵⁸. Według wiadomości podawanych przez media decyzja administracyjna, na podstawie której władze polskie wydały mężczyznę, oparta była na materiałach niejawnych i sam Bajdujew nie miał do nich dostępu, a co za tym idzie – możliwości odniesienia się do zarzutów²⁵⁹. W opinii Dienisa Kriwoszejewa, kierującego sekcją Amnesty International zajmującą się Europą Wschodnią i Azją Centralną, Polska „naruszyła zobowiązania międzynarodowe” przez deportację Bajdujewa, a jego zatrzymanie jest „najlepszą możliwą ilustracją tego, dlaczego zawracanie czeczeńskich uchodźców do Rosji nie jest bezpieczne”²⁶⁰.

Znane są także inne przypadki niewyjaśnionych zaginięć lub złego traktowania Czeczenów deportowanych z państw UE. Przykładem takiej sytuacji jest sprawa Zaurbieka Dżamałdajewa, którego widziano po raz ostatni w Moskwie w lipcu 2015 roku, po odesłaniu go z Polski do Rosji²⁶¹. Z kolei Szoiipa Tutajew, odesłanego do Rosji przez Bułgarię w sierpniu 2016 roku, torturowano i publicznie upokorzono

²⁵¹ Międzynarodowa Organizacja ds. Migracji (ang. *International Organization for Migration*, IOM) realizuje m.in. program dobrowolnych powrotów migrantów.

²⁵² Danish Immigration Service, *Security and human rights in Chechnya and the situation of Chechens in the Russian Federation – residence registration, racism and false accusations*, January 2015, dostępne na: <http://www.refworld.org/docid/54fee1964.html>.

²⁵³ Auswärtiges Amt, *Bericht über die asyl...* [cyt. za:]: BVwG, *Entscheidungstext W215 1402384-5/12E*, dz. cyt.

²⁵⁴ Wywiady przeprowadzone przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

²⁵⁵ Tamże; zob. też BVwG, *Entscheidungstext W215 1402384-5/12E*, dz. cyt.

²⁵⁶ Amnesty International, *Russia: Chechen refugee forcibly disappeared after being unlawfully deported from Poland*, 3 September 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2OHJKBY>.

²⁵⁷ Tamże.

²⁵⁸ Tamże.

²⁵⁹ M. Wyrwał, M. Żmudka, *Poland vs. Azamat Baiduyev: how an EU member state deported a Chechen refugee back to face the Kadyrov regime*, Open Democracy, 21 September 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2ARNMmJ>.

²⁶⁰ *Chechen Refugee Forcibly Disappeared Hours After 'Unlawful' Deportation From Poland*, RFE/RL, 3 September 2018, dostępne na: <https://bit.ly/2DrTNJA>.

²⁶¹ *Rights defenders report disappearance of Chechen native in Moscow*, Caucasian Knot, 22 July 2015, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/32424/>; *Пропавшие: как и куда исчезают россияне*, Сноб [Прочувствуйте: как и куда исчезают россияне, Сноб], 20 июля 2016, <https://snob.ru/selected/entry/111063>.

przez zmuszenie do wyrażenia przeprosin wobec Kadyrowa, którego rządy krytykował podczas pobytu na emigracji²⁶². Z kolei w marcu 2016 roku władze szwajcarskie oddzieliły od matki i deportowały do Rosji trójkę dorosłych dzieci (w wieku 20, 19 i 18 lat) Czechenki Niebyły Borzajewoj, które były następnie przetrzymywane przez władze rosyjskie przez trzy dni w zamknięciu na podmoskiewskim lotnisku Domodjedowo²⁶³.

Znane są co najmniej dwa przypadki osób zawróconych z Norwegii w związku z odmową udzielenia ochrony międzynarodowej, które po powrocie do Rosji zostały poddane torturom. Umar Belimchanow, pochodzący z Centaraj – rodzinnej miejscowości Kadyrowa – posiadał szczegółowe informacje na temat funkcjonowania czecheńskiego aparatu bezpieczeństwa i przekazał je władzom norweskim w trakcie postępowania o udzielenie ochrony²⁶⁴. Jego brat Adam Belimchanow, jeden z najbardziej znanych bojowników ruchu oporu, został zabity w 2009 roku, co władze Czechenii ogłosiły jako swój wielki sukces²⁶⁵. Urzędnicy norwescy uznali jednak, że mimo istnienia faktycznego ryzyka prześladowań w Czechenii Belimchanow ma możliwość bezpiecznego osiedlenia się w innej części Rosji (tzw. alternatywę ucieczki wewnętrznej) i deportowały go w listopadzie 2011 roku²⁶⁶. Po przesłuchaniu przez rosyjskie służby bezpieczeństwa na moskiewskim

lotnisku Belimchanowa odesłano do Czechenii, gdzie został uwięziony i poddany torturom. W styczniu 2013 roku podano informację, że mężczyzna zginął w wypadku samochodowym, którego okoliczności określono jako podejrzanę²⁶⁷. W 2011 roku władze norweskie przekazały Rosji także drugą osobę – Aptiego Nażujewa. Dwa lata później mężczyzna został znaleziony martwy w rzece, a badanie przeprowadzone przez lekarza z Czechenii potwierdziło, że zmarł w wyniku tortur²⁶⁸.

Pojawiają się również doniesienia o zaginięciach osób przekazywanych do republiki z terytorium Białorusi. We wrześniu 2017 roku Luiza Dudurkajewa została zatrzymana na terenie Białorusi, gdy próbowała uciec z Czechenii do Norwegii. Białoruskie władze odesłały ją do Czechenii pomimo groźącego jej tam niebezpieczeństwa²⁶⁹. W tym samym miesiącu deportowano także Imrana Sałamowa, który po powrocie do Groznego zniknął, a jego żona i adwokat byli zastraszeni, gdy próbowali uzyskać informacje o zaginionym²⁷⁰. Nieco wcześniej, w czerwcu 2017 roku, Białoruś przekazała do Czechenii Murada Amrijewa, byłego mistrza świata mieszanych sztuk walki²⁷¹. W 2013 roku czecheńskie służby bezpieczeństwa pojmowały i torturowały sportowca, a także próbowały wymusić na nim ujawnienie informacji dotyczących jego brata, który opuścił republikę. Amrijew zgłosił się do Komitetu

²⁶² Кавказский Узел, *Правозащитники указали на признаки применения пыток к Шоулу Тутаеву* [Kawkazskij Uziel, *Правозащитники указали на признаки применения пыток к Шоулу Тутаеву*], 14 августа 2016, dostępne na: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/287528/>.

²⁶³ *Natives of Chechnya deported to Russia not let out of Domodedovo for three days*, Caucasus Knot, 1 March 2016, dostępne na: <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/34776/>.

²⁶⁴ Правозащитный Центр «Мемориал», Комитет «Гражданское Содействие», *Чеченцы в России* [Правозащитный Центр «Мемориал», Комитет «Гражданское Содействие», *Чеченцы в России*], 2014, dostępne na: <https://refugee.ru/publications/chechentsy-v-rossii-2013-2014/>.

²⁶⁵ Tamże.

²⁶⁶ Tamże.

²⁶⁷ Tamże.

²⁶⁸ Wywiad z Inną Sangadżyjewą przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku; zob. też: А. Альдебиров, *Как поехать в Европу и получить статус «убеженца»*, Кавказский Узел [А. Aldebirow, *Как поехать в Европу и получить статус «убеженца»*, Кавказский Узел], 5 апреля 2016, dostępne na: <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/279550.html>.

²⁶⁹ Według informacji przekazanych HFPC przez aktywistów z Rosji jedną z przyczyn ucieczki Dudurkajewej z Czechenii była jej homoseksualna orientacja i niebezpieczeństwo wiążące się z ujawnieniem jej rodzinie. Zob. też: *A woman fled Chechnya and won political asylum in Norway, but police stopped her in Minsk and handed her over to her father*, Meduza, 6 September 2017, dostępne na: <https://bit.ly/2z4srE7>; *Жительницу Аргуна, которая после угроз пыталась уехать в Норвегию, задержали для допроса в Чечне*, Медуза [Жительницу Аргуна, которая после угроз пыталась уехать в Норвегию, задержали для допроса в Чечне], 16 сентября 2017, dostępne na: <https://bit.ly/2qww5zb>.

²⁷⁰ US Department of State, *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, dz. cyt.

²⁷¹ Y. Gorbunova, *Protect Murad Amriev – Martial Arts Athlete in Grave Danger of Torture in Chechnya*, Human Rights Watch, June 9, 2017, dostępne na: <https://www.hrw.org/news/2017/06/09/protect-murad-amriev>; Amnesty International, *Urgent Action Victory! Torture Survivor Released in Chechnya* (Belarus: UA 132.17), 6 December 2017, dostępne na: <https://www.amnestyusa.org/urgent-actions/urgent-action-update-torture-survivor-released-in-chechnya-belarus-132-17/>.

przeciwko Torturom z Niżnego Nowogrodu i choć organizacja złożyła w jego imieniu skargę na zachowanie funkcjonariuszy, prokuratura odmówiła wszczęcia śledztwa. Wtedy Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oskarżyło mężczyznę o zniesławienie²⁷². Amrijew postanowił wyjechać z Rosji ze względów bezpieczeństwa i osiedlił się na Ukrainie. W czerwcu 2017 roku udał się ponownie do federacji, aby wystąpić o wydanie nowego dokumentu podróży. Został zatrzymany po drodze w rosyjskim mieście Briańsk na podstawie wpisu do rejestru osób poszukiwanych w związku z zarzutem użycia sfałszowanego dokumentu – w paszporcie wskazano zły rok urodzenia²⁷³. Jednak działacze na rzecz praw człowieka twierdzili, że pojawienie się jego nazwiska w wykazie w lutym 2017 roku miało związek z wcześniejszymi zarzutami Amrijewa dotyczącymi porwania i stosowania tortur przez czeczeńskich funkcjonariuszy organów ścigania²⁷⁴. Mężczyźnie udało się uciec z Briańska na Białoruś, gdzie bezskutecznie próbował złożyć wniosek o ochronę do władz białoruskich. Te jednak przekazały sportowca do Czeczenii. Sprawa nabrała rozgłosu medialnego i dzięki presji międzynarodowej udało się doprowadzić do zwolnienia Amrijewa z aresztu w Grozным, (pod warunkiem, że nie opuści Czeczenii)²⁷⁵, a także do usunięcia jego nazwiska z federalnej listy osób ściganych²⁷⁶. Komitet przeciwko Torturom nieprzerwanie udzielał pomocy prawnej sportowcowi.

Eksperci zwracają uwagę na dwie niepokojące praktyki państw europejskich, które narażają Czeczenów odsyłanych do Rosji na ryzyko naruszeń praw człowieka. Pierwszą z nich jest odmawianie przez niektóre kraje udzielenia ochrony międzynarodowej w przypadkach, gdzie wprawdzie uznają one, że danej osobie grozi prześladowanie, ale stwierdzają jednocześnie, że w konkretnej sprawie można zastosować alternatywę ucieczki

„FSB wykorzystuje Czeczenię tak, jak Ameryka Guantanamo albo tajne więzienia CIA. Tam wszystko jest możliwe, panuje absolutna bezkarność”

**Jelena Miłaszyna,
dziennikarka „Nowej Gazety”**

wewnętrznej (czyli możliwość bezpiecznego przesiedlenia do innej części Rosji). Zdaniem Inny Sangadzyjewej w rzeczywistości dla Czeczenów takie rozwiązanie nie istnieje, ponieważ „Rosja nie jest państwem prawa, a reżimem autorytarnym, zaś Kadyrow pozostaje zupełnie bezkarny”²⁷⁷. Ekspertka dodaje także:

„Trzeba rozumieć, że Rosja prowadziła wojnę z Czeczenią i w związku z tym Czeczeni, którzy próbują osiedlić się w innych regionach Rosji, nie są dobrze traktowani. Wielu z nich żyje w ukryciu i w ciągłym strachu, a przy tym nie mają żadnych gwarancji ze strony państwa, że ich prawa będą przestrzegane. Ponadto informację o rejestracji pobytu w innej części Rosji (co jest obowiązkowe) przekazuje się organom czeczeńskim w ramach wewnętrznych systemów informacji”²⁷⁸.

Jelena Miłaszyna zauważa natomiast, że Czeczeni są często przekazywani przez FSB służbom republiki również dlatego, że te struktury siłowe są traktowane w Rosji jak oddziały do wykonywania „brudnej roboty” (np. wymuszania zeznań przy użyciu tortur):

„FSB wykorzystuje Czeczenię tak, jak Ameryka Guantanamo albo tajne więzienia CIA. Tam wszystko jest możliwe, panuje absolutna bezkarność”.

Jej zdaniem fakt silnego powiązania służb federalnych z czeczeńskimi stanowi również jedną z przyczyn braku reakcji organów centralnych na doniesienia o poważnych naruszeniach praw człowieka w Czeczenii przez funkcjonariuszy resortów siłowych.

Miłaszyna zwraca także uwagę, że służby i sądy państw europejskich automatycznie akceptują twierdzenia władz rosyjskich na temat poszczególnych ściganych osób. Zdaniem dziennikarki wymiar sprawiedliwości w Europie

²⁷² Чемпиона мира по MMA Амриева сняли с федерального розыска, BBC News Русская служба [Czempiona mira po MMA Amrijewa sniali s fiedieralnogo rozyska, BBC News Russkaja służba], 14 июля 2017, dostępne na: <https://www.bbc.com/russian/news-40600396>.

²⁷³ Tamże.

²⁷⁴ Tamże.

²⁷⁵ Amnesty International, *Urgent Action Victory!...*, dz. cyt.

²⁷⁶ Чемпиона мира по MMA Амриева..., dz. cyt.

²⁷⁷ Wywiad przeprowadzony przez HFPC w listopadzie 2018 roku.

²⁷⁸ Tamże.

bardzo często ślepo daje wiarę służbom rosyjskim, dlatego decyzje o wydaleniu czy ekstradycji nie są poddawane obiektywnej kontroli sądowej, w czasie której możliwa byłaby weryfikacja podstaw, na jakich dane konkretnej osoby zostały wprowadzone do różnych rejestrów. Zdaniem ekspertki sądy powinny nadzorować działania służb oraz wymagać od nich udokumentowania swoich decyzji:

„Obchodzenie [przez służby krajów europejskich] konieczności zgromadzenia własnych dowodów

na to, że osoba uznana przez Rosję za niebezpieczną rzeczywiście stanowi zagrożenie, brak wymogu obronienia tych twierdzeń przed niezależnym sądem i automatyczne odsyłanie takich osób do Rosji – gdzie bez cienia wątpliwości ich prawa będą łamane – przypomina wyręczanie się służbami rosyjskimi w rozwiązywaniu trudnych problemów, które dziś stoją przed służbami bezpieczeństwa w Europie. W ten sposób same stają się one poniekąd sprawcami naruszeń praw człowieka”.

Zakończenie

Podsumowując przedstawiony wyżej obraz naruszeń praw człowieka w Republice Czecheńskiej, należy wziąć pod uwagę trzy aspekty, które powinny także każdorazowo stać się przedmiotem rozważań instytucji odpowiedzialnych za rozpatrywanie wniosków o udzielenie ochrony międzynarodowej składanych przez mieszkańców Czechenii.

Po pierwsze, ze względu na powszechną atmosferę terroru – w tym także zastraszanie Czechenów pozostających poza granicami kraju – i ryzyko, jakie dla miejscowej ludności stanowi komunikacja z dziennikarzami, organizacjami pozarządowymi i obrońcami praw człowieka, upublicznione informacje ujawniają jedynie ułamek zbrodni rzeczywiście popełnianych przez organy ścigania na mieszkańcach republiki. Nawet rodziny ofiar reżimu często ukrywają fakt zabójstwa i zaginięcia ich krewnych przed najbliższym otoczeniem. W tych okolicznościach praca dziennikarzy oraz osób dokumentujących naruszenia praw człowieka jest nie tylko skrajnie niebezpieczna dla nich samych i współpracujących z nimi osób, ale również nie pozwala na zebranie wszystkich dowodów i ocenę skali naruszeń, do jakich dochodzi w republice. Prawdopodobnie jest ona większa, niż wynika to z dostępnych materiałów.

Po drugie, należy pamiętać, że przedstawiona lista grup szczególnie narażonych na naruszenia praw człowieka nie ma charakteru zamkniętego,

ponieważ – jak wskazują liczne raporty – ofiarą prześladowań we współczesnej Czechenii może paść każdy, kto sprzeciwia się oficjalnej ideologii, krytykuje władzę czy też podejmuje próby oceny sytuacji w republice. W ostatnich latach działania opresyjne reżimu w Groznych nieustannie się nasilają i obejmują wszelkie środowiska, które z różnych względów nie odpowiadają forsowanej przez rządzących narracji o czecheńskiej tożsamości i narzucanym normom postępowania. Ponadto, wobec szczególnego sposobu rozumienia więzów rodzinnych (obejmującego również osoby bardzo daleko spokrewnione), usankcjonowane przez reżim stosowanie zasady odpowiedzialności zbiorowej w Czechenii potencjalnie prowadzi do sytuacji, gdzie znaczna część społeczeństwa zostaje uznana za współwinną działań, których nie popiera, o których nie wie i w których nie bierze udziału.

Po trzecie wreszcie, brak adekwatnej reakcji władz rosyjskich na obszernie i rzetelnie udokumentowane przypadki masowych prześladowań²⁷⁸ dowodzi, że mieszkańcy Czechenii (w tej i innych sprawach) mają bardzo małe szanse na uzyskanie adekwatnej, realnej ochrony swoich praw w granicach Federacji Rosyjskiej. Dla coraz większej liczby mieszkańców Czechenii opuszczenie nie tylko republiki, ale i wyjazd z kraju oraz prośba o objęcie ochroną przez władze innego państwa stanowi jedyną realną możliwość ratunku.

²⁷⁹ Dobitnym tego przykładem jest odpowiedź udzielona OBWE przez rosyjskiego przedstawiciela na prośbę o umożliwienie organizacji misji monitoringowej w Czechenii, aby zbadać doniesienia o kampanii prześladowań osób homoseksualnych. Strona rosyjska odmówiła i stwierdziła, że „wysuwane zarzuty są stroniczne i bezpodstawne”. Zob. szerz: *Response by the Russian Mission at OSCE to request by rapporteur for support of 16 November 2017*, [cyt. za:] Organization for Security and Cooperation in Europe, *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic...*, dz. cyt.

Bibliografia

- ACCORD – Austrian Centre for Country of Origin and Asylum Research and Documentation (2016), *Anfragebeantwortung zur Russischen Föderation: Lage von Personen, die nach negativem Asylbescheid zurückgekehrt sind*, 31 Mai, <https://www.ecoi.net/en/document/1394806.html>, dostęp: 6 listopada 2018.
- А. Альдебиров (2016), *Как поехать в Европу и получить статус «убеженца»*, Кавказский Узел, 5 апреля, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/279550.html>, dostęp: 22 listopada 2018.
- Amnesty International (2017), *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2016/2017*, 22 February, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Amnesty International (2017), *Urgent Action Victory! Torture Survivor Released In Chechnya* (Belarus: UA 132.17), 6 December, <https://www.amnestyusa.org/urgent-actions/urgent-action-update-torture-survivor-released-in-chechnya-belarus-132-17/>, dostęp: 7 listopada 2018.
- Amnesty International (2017), *Russian authorities ban Putin 'gay clown' meme but fail to investigate homophobic killings*, 6 April, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2017/04/russia-putin-gay-clown-meme-homophobic-killings/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Amnesty International (2018), *Chechnya: Persecuted for defending human rights*, 28 February, <https://www.amnesty.org/en/latest/campaigns/2018/02/chechnya-persecuted-for-defending-human-rights/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Amnesty International (2018), *Russia: Chechen refugee forcibly disappeared after being unlawfully deported from Poland*, 3 September, <https://bit.ly/2OHJKBY>, dostęp: 7 listopada 2018.
- Amnesty International (2018), *Russia: One year after 'gay purge' in Chechnya, still no justice for victims*, 4 April, <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2018/04/russia-one-year-after-gay-purge-in-chechnya-still-no-justice-for-victims/>, dostęp: 7 listopada 2018.
- Amnesty International (2018), *The State of the World's Human Rights – Russian Federation 2017/2018*, <https://www.amnesty.org/en/countries/europe-and-central-asia/russian-federation/report-russian-federation/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- S. Anokhina (2018), *Women's rights in Russia's North Caucasus: between "national traditions" and "ordinary" murders*, Open Democracy, 5 June, <https://www.opendemocracy.net/od-russia/svetlana-anokhina/womens-rights-in-the-north-caucasus>, dostęp: 9 grudnia 2018.
- Ю.А. Антонова, С.В. Сиражудинова (2018), *Практики калечащих операций в республиках Северного Кавказа: стратегии преодоления*, Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa, <https://bit.ly/2Q4Cncr>, dostęp: 9 grudnia 2018.
- Ю.А. Антонова, С.В. Сиражудинова (2018), *«Убитые сплетнями». Убийства женщин по мотивам «чести» на Северном Кавказе. Отчет по результатам качественного социологического исследования в республиках Дагестан, Ингушетия и Чечня (Российская Федерация)*, Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa, <https://bit.ly/2PspkMO>, dostęp: 9 grudnia 2018.
- И. Азар (2016), *«Когда вернетесь, мы вас уьем» Илья Азар — о том, как сотни чеченцев пытаются убежать в Европу через Брест*, Медуза, 6 декабря, <https://meduza.io/feature/2016/12/06/kogda-vernetes-my-vas-ubiem>, dostęp: 5 listopada 2018.

- P. Baumgartner (2017), *Marriage Guidance, Kadyrov-Style: Stay Married No Matter What!*, Radio Free Europe/ Radio Liberty, 27 July, <https://www.rferl.org/a/chechnya-kadyrov-marriage-guidance/28643322.html>, dostęp: 30 listopada 2018.
- BBC News Russкая служба (2015), *В Грозном разгромили офис «Комитета против пыток»*, 3 июня, https://www.bbc.com/russian/russia/2015/06/150603_grozny_torture_committee_attack, dostęp: 22 listopada 2018.
- BBC News Russкая служба (2017), *Чемпиона мира по ММА Амриева сняли с федерального розыска*, 14 июля, <https://www.bbc.com/russian/news-40600396>, dostęp: 22 listopada 2018.
- BBC News Russкая служба (2018), *В Европе не скрываются. Чеченцев возвращают на родину, обвиняя в терроризме*, 2 ноября, https://www.bbc.com/russian/features-46020039?ocid=socialflow_facebook, dostęp: 6 listopada 2018.
- BVwG [Bundesverwaltungsgericht, Federalny Sąd Administracyjny Niemiec], *Entscheidungstext W215 1402384-5/12E*, 7 April 2016, <https://bit.ly/2PdFeiN>, dostęp: 6 listopada 2018.
- Caucasian Knot (2015), *Rights defenders report disappearance of Chechen native in Moscow*, 22 July, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/32424/>, dostęp: 6 listopada 2018.
- Caucasian Knot (2016), *Natives of Chechnya deported to Russia not let out of Domodedovo for three days*, 1 March, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/34776/>, dostęp: 6 listopada 2018.
- Caucasian Knot (2016), *Rights defenders complain to ECtHR about kidnapping and torture of Chechen resident*, 13 January, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/34257/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Caucasian Knot (2017), *In Chechnya, religious figures condemn publications about persecution of gays*, 4 April, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/38952/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Caucasian Knot (2017), *Results of 2016 in NCFD: resonant attacks, echo of elections and human rights violations*, 8 January, <http://www.eng.kavkaz-uzel.eu/articles/38080/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Civil Rights Defenders (2016), *Chechnya – Repression without borders*, 21 November, <https://fpc.org.uk/chechnya-repression-without-borders/>, dostęp: 6 listopada 2018.
- Council of Europe (2018), *The Commissioner requests decisive measures to safeguard Oyub Titiev's rights*, 17 July, <https://www.coe.int/nn/web/commissioner/-/the-commissioner-requests-decisive-measures-to-safeguard-oyub-titiev-s-rights>, dostęp: 6 listopada 2018.
- Danish Immigration Service (2015), *Security and human rights in Chechnya and the situation of Chechens in the Russian Federation – residence registration, racism and false accusations*, <http://www.refworld.org/docid/54fee1964.html>, dostęp: 7 listopada 2018.
- European Asylum Support Office (2014), *Chechnya: Women, Marriage, Divorce and Child Custody*, Country of Origin Information Report, <https://www.easo.europa.eu/sites/default/files/public/COI-Report-Chechnya.pdf>, dostęp: 6 listopada 2018.
- European Asylum Support Office (2018), *Russian Federation: The situation for Chechens in Russia*, Country of Origin Information Report, https://coi.easo.europa.eu/administration/easo/PLib/Chechens_in_RF.pdf, dostęp: 6 listopada 2018.

European Union External Action Service (2018), *Statement on the detention of the Director of the Memorial Human Rights Centre in the Chechen Republic*, 11 January, https://eeas.europa.eu/headquarters/headquarters-homepage/38144/statement-detention-director-memorial-human-rights-centre-chechen-republic_en, dostęp: 5 listopada 2018.

Front Line Defenders (2018), *Oyub Titiev, Human Rights Defender, Arbitrarily Arrested in Chechnya*, 10 January, <https://www.frontlinedefenders.org/en/statement-report/oyub-titiev-human-rights-defender-arbitrarily-arrested-chechnya>, dostęp: 5 listopada 2018.

Front Line Defenders (bez daty), *Oyub Titiev detained and facing criminal investigation*, <https://www.frontlinedefenders.org/en/case/oyub-titiev-detained-and-facing-criminal-investigation>, dostęp: 5 listopada 2018.

С. Голубев, (2017), «Женщину он за человека не считал». Суд освободил осужденного за похищение жителя Ингушетии; жена, которую он бил, пропала, *Медиазона*, 16 августа, <https://zona.media/article/2017/08/16/evloev-free>, dostęp: 7 grudnia 2018.

Y. Gorbunova, (2017), *Protect Murad Amriev – Martial Arts Athlete in Grave Danger of Torture in Chechnya*, Human Rights Watch, June 9, <https://www.hrw.org/news/2017/06/09/protect-murad-amriev>, dostęp: 7 listopada 2018.

Human Rights Watch (2001), *Item 12 – Integration of the human rights of women and the gender perspective: Violence Against Women and ‘Honor’ Crimes*. Oral Intervention at the 57th Session of the UN Commission on Human Rights, April 5, 2001, <https://www.hrw.org/news/2001/04/05/item-12-integration-human-rights-women-and-gender-perspective-violence-against-women>, dostęp: 15 grudnia 2018.

Human Rights Watch (2016), *‘Like Walking a Minefield’: Vicious Crackdown in Critics in Russia’s Chechen Republic*, https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/chechnya0816_2.pdf, dostęp: 15 grudnia 2018.

Human Rights Watch (2016), *Human Rights Violations in Russia’s North Caucasus*. Statement prepared by Tanya Lokshina, Russia Program Director at Human Rights Watch for the January 28, 2016 meeting of the Legal Affairs and Human Rights Committee of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 28 January, <https://www.hrw.org/news/2016/01/28/human-rights-violations-russias-north-caucasus>, dostęp: 7 grudnia 2018.

Human Rights Watch (2017), *World Report 2017 – Russia (events of 2016)*, <https://www.hrw.org/world-report/2017/country-chapters/russia>, dostęp: 5 listopada 2018.

Human Rights Watch (2018), *‘I Could Kill You and No One Would Stop Me’ – Weak State Response to Domestic Violence in Russia*, https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/russia1018_web3.pdf, dostęp: 15 grudnia 2018.

Human Rights Watch (2018), *Russia: Chechen Leader Threatens Human Rights Defenders*, 28 August, <https://www.hrw.org/news/2018/08/28/russia-chechen-leader-threatens-human-rights-defenders>, dostęp: 21 listopada 2018.

Human Rights Watch (2018), *Russia: Rights Defender Arbitrarily Arrested in Chechnya*, 10 January, <https://www.hrw.org/news/2018/01/11/russia-rights-defender-arbitrarily-arrested-chechnya>, dostęp: 5 listopada 2018.

Human Rights Watch (2018), *World Report 2017 – Russia (events of 2017)*, <https://www.hrw.org/world-report/2018/country-chapters/russia>, dostęp: 5 listopada 2018.

- Independent (2017), *Chechen leader Ramzan Kadyrov claims no gay people exist in region just fake Chechens*, 7 May, <http://www.independent.co.uk/news/world/europe/ramzan-kadyrov-chechen-leader-no-gay-people-just-fake-chechens-a7722246.html>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Информационный Центр ООН в Москве (2017), «Женское обрезание» выявлено в Чечне и Ингушетии, 2 июня, <https://bit.ly/2GyuelY>, dostęp: 22 grudnia 2018.
- Interfaks-Ukraina (2017), *Интерпол официально отказал РФ в запросе на международный розыск Яценюка*, 3 May, <http://interfax.com.ua/news/general/419386.html>, dostęp: 5 listopada 2018.
- International Crisis Group (2015), *Chechnya: The Inner Abroad*, Europe Report N°236, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/russianorth-caucasus/chechnya-inner-abroad>, dostęp: 5 listopada 2018.
- International Crisis Group (2018), *ISIS Returnees Bring Both Hope and Fear to Chechnya*, 26 March, <https://www.crisis-group.org/europe-central-asia/caucasus/chechnya-russia/isis-returnees-bring-both-hope-and-fear-chechnya>, dostęp: 6 listopada 2018.
- International Federation for Human Rights (2018), *Russian Federation: Arbitrary detention and judicial harassment of Mr. Oyub Titiev*, 9 January, <https://bit.ly/2APktBq>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Joint statement delivered at the OSCE Permanent Council by Ambassador Natasha Cayer, Delegation of Canada to the OSCE, on behalf of Canada, Denmark, Estonia, Finland, France, Germany, Iceland, Ireland, Latvia, Lithuania, the Netherlands, Norway, Sweden, the United Kingdom and the United States*, 30 August 2018, <https://osce.usmission.gov/human-rights-abuses-in-chechnya-15-osce-countries-invoke-vienna-mechanism/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Кавказский Узел (2010), *Глава МВД Чечни призвал силовиков активнее работать с родственниками боевиков*, 18 мая, <http://www.kavkaz-uzel.eu/articles/168972/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Кавказский Узел, (2016), *Правозащитники указали на признаки применения пыток к Шойну Тутаеву*, 14 августа 2016, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/287528/>, dostęp: 9 stycznia 2019.
- Кавказский Узел (2017), *Ганнушкина и «Новая газета» раскритиковали решение суда по иску МВД Чечни*, 10 ноября, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/312287/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Кавказский Узел (2017), *Правозащитники констатировали усиление влияния Кадырова на чеченские диаспоры*, 7 января, <https://www.kavkaz-uzel.eu/articles/295531/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Кавказский Узел (2018), *Женское обрезание на Кавказе*, 7 июня, <https://bit.ly/2PXsOay>, dostęp: 22 grudnia 2018.
- S. Khazov-Cassia, (2017), *«A Lot Of Girls Would Probably Rather Die»: In Russia's Chechnya, Lesbians Tell Of Suffocating Existence*, RFE/RL, 20 September, <https://www.rferl.org/a/chechnya-lesbians-repression-suffocating-existence/28746353.html>, dostęp: 16 grudnia 2018.
- С. Хазов-Кассиа, (2018), *Глава Чечни заявил о возможной смерти пропавшего певца Бакаева*, Радио Свобода, 18 января, <https://www.svoboda.org/a/28982182.html>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Комитет «Гражданское Содействие», (2018), *Любой оппонент будет наказан*, 11 январь, <https://refugee.ru/news/lyuboj-opponent-budet-nakazan/>, dostęp: 5 listopada 2018.

- T. Lokshina, (2016), *Tyranny versus a village man in Chechnya*, Open Democracy, 26 December, <https://www.open-democracy.net/od-russia/tanya-lokshina/tyranny-versus-village-man-in-chechnya>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Meduza (2017), *A woman fled Chechnya and won political asylum in Norway, but police stopped her in Minsk and handed her over to her father*, 6 September, <https://bit.ly/2z4cpeT>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Meduza (2018), *Вышел новый доклад о «женском обрезании» в России. Калечащей практике подвергаются больше тысячи девочек в год*, 1 июня 2018, <https://meduza.io/feature/2018/06/01/vyshel-novyy-doklad-o-zhenskom-obrezanii-v-rossii-kalechaschey-praktike-podvergayutsya-bolshe-tysyachi-devochek-v-god>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Медуза (2017), *Жительницу Аргуна, которая после угроз пыталась уехать в Норвегию, задержали для допроса в Чечне*, 16 сентября, <https://bit.ly/2qvw5zb>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Memorial Human Rights Center (2016), *Counter-terrorism in the North Caucasus: a human rights perspective. 2014 – first half of 2016*, <https://bit.ly/2DovGLN>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Е. Милашина, (2017), *Это была казнь. В ночь на 26 января в Грозном расстреляли десятки людей*, Новая Газета, 10 июля, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/07/09/73065-eto-byla-kazn-v-noch-na-26-yanvarya-v-groznom-rasstrelyany-desyatki-lyudey>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Е. Милашина, (2017), *Убийство чести*, Новая Газета, 1 апреля, <https://www.novayagazeta.ru/articles/2017/04/01/71983-ubiystvo-chesti>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Norwegian Helsinki Committee (2018), *International pressure: Release Oyub Titiev*, 22 March, <https://www.nhc.no/en/international-pressure-release-oyub-titiev/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Organization for Security and Cooperation in Europe (2018), *OSCE Rapporteur's Report under the Moscow Mechanism on alleged Human Rights Violations and Impunity in the Chechen Republic of the Russian Federation (by Professor Dr. Wolfgang Benedek)*, 21 December, <https://bit.ly/2rQcbUv>, dostęp: 22 grudnia 2018.
- Organization for Security and Cooperation in Europe (2018), *OSCE's Moscow Mechanism invoked to look into alleged human rights violations in Russian Federation's Chechen Republic*, 2 November, <https://www.osce.org/odihr/401924>, dostęp: 22 grudnia 2018.
- Открытая Россия (2016), *Путинизация Интерпола*, 3 декабря, <https://openrussia.org/notes/703163/>, dostęp: 5 listopada 2018.
- Parliamentary Assembly of the Council of Europe (2018), *Václav Havel Human Rights Prize 2018 awarded to Oyub Titiev*, 8 October, <http://assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-en.asp?newsid=7218>, dostęp: 16 grudnia 2018.
- А. Позняков, (2018), *Над чеченскими беженцами в Европе навис дамоклов меч депортации*, 19 декабря, Euronews на русском, <https://bit.ly/2GBQz8A>, dostęp: 22 listopada 2018.
- Правозащитный Центр «Мемориал» (2012), *Дагестан: девушку убили из-за sms-сообщения и телефонного звонка*, 1 марта, <https://memohrc.org/ru/news/dagestan-devushku-ubili-iz-za-sms-soobshcheniya-i-telefonnogo-zvonka>, dostęp: 22 listopada 2018.
- Правозащитный Центр «Мемориал», *Комитет «Гражданское Содействие» (2014), Чеченцы в России*, <https://refugee.ru/publications/chechentsy-v-rossii-2013-2014/>, dostęp: 22 listopada 2018

Проект „Квир-женщины Северного Кавказа“ (2018), *Насилие над лесбиянками, бисексуальными и трансгендерными женщинами на Северном Кавказе в Российской Федерации*, <https://www.outrightinternational.org/reportcaucasus>, dostęp: 16 grudnia 2018.

О. Просвинова (2017), *Семьи пропавших в Чечне людей заставили писать, что те в Сирии*, BBC News Русская служба, 27 июля, <https://www.bbc.com/russian/news-40744436>, dostęp: 6 listopada 2018.

РБК (2017), *Россия отправила в Интерпол запрос на объявление в розыск Яценюка*, 28 апреля, <http://www.rbc.ru/politics/28/04/2017/590317b59a79479a48ced498>, dostęp: 5 listopada 2018.

Resolution 2161 (2017) of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, 26 April 2017, and report of Bernd Fabritius (Germany, EPP/CD), rapporteur of PACE of 29 March 2017: *Abusive use of the Interpol system: the need for more stringent legal safeguards*, <http://www.assembly.coe.int/nw/xml/News/News-View-EN.asp?newsid=6634&lang=2&cat=5>, dostęp: 5 listopada 2018.

RFE/RL (2017), *Council Of Europe Says Russia, Iran Abusing Interpol For Political Purposes*, 26 April, <https://www.rferl.org/a/interpol-res-notcies-abused-russia-iran/28453825.html>, dostęp: 5 listopada 2018.

RFE/RL (2017), *Chechen Parliament Speaker Back At The Public Shaming Game*, 30 March, <https://www.rferl.org/a/russia-chechnya-daudov-shames-woman-tv/28400638.html>, dostęp: 5 listopada 2018.

RFE/RL (2018), *Chechen Refugee Forcibly Disappeared Hours After 'Unlawful' Deportation From Poland*, 3 September, <https://bit.ly/2DrTNJA>, dostęp: 5 listopada 2018.

RFI (2018), *Больше не убежище: как Франция начала высылать чеченцев*, 2 March, <http://ru.rfi.fr/rossiya/20180302-bolshe-ne-ubezhishche-kak-frantsiya-nachala-vysylat-chechenskikh-bezhentsev>, dostęp: 5 listopada 2018.

Росбалт (2017), *Чеченские силовики начали «охоту» на Ямадаева*, 20 апреля, <http://www.rosbalt.ru/moscow/2017/04/20/1609249.html>, dostęp: 5 listopada 2018.

D. Shabelnikov, (2018), *Violence is usually revealed only after the woman is murdered*, Legal Dialogue, 15 August, <https://legal-dialogue.org/violence-is-usually-revealed-only-after-the-woman-is-murdered>, dostęp: 4 grudnia 2018.

Сноб (2016), *Пропавшие: как и куда исчезают россияне*, 20 июля, <https://snob.ru/selected/entry/111063>, dostęp: 5 listopada 2018.

E. Sokirianskaia (2016), *Women in the North Caucasus Conflicts: An Under-reported Plight*, 9 June, International Crisis Group, <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/north-caucasus/women-north-caucasus-conflicts-under-reported-plight>, dostęp: 5 listopada 2018.

И. Сотников, (2016), *В Ингушетии напали на офис «Комитета против пыток»*, Deutsche Welle, 9 марта, <https://bit.ly/2r17AhK>, dostęp: 5 listopada 2018.

Stichting Justice Initiative/ Pravovaya Iniativa (bez daty), *Муружева против России (перевод постановления ЕТПЧ от 15 мая 2018)*, <https://www.srji.org/resources/search/muruzheva-protiv-rossii-perevod-postanovleniya>, dostęp: 16 grudnia 2018.

Stichting Justice Initiative/Pravovaya Iniativa (2015), *Submission from Russian Justice Initiative and Chechnya Advocacy Network concerning the Russian Federation's compliance with the CEDAW Convention in the North Caucasus region*, CEDAW 62nd session, http://www.srji.org/upload/medialibrary/1a6/report-for-cedaw-rji-can_october-2015-final.pdf, dostęp: 4 grudnia 2018.

Stichting Justice Initiative/Pravovaya Initsiativa (2016), *Отчет по результатам качественного исследования 'Производство калечащих операций на половых органах у девочек в Республике Дагестан'*, <https://www.srji.org/resources/search/proizvodstvo-kalechashchikh-operatsiy-na-polovykh-organakh-u-devochek-v-respublike-dagestan/>, dostęp: 4 grudnia 2018.

Ю. Сугуева, (2017), *Матери, добивавшейся доступа к детям 3 года, вернули дочь*, Кавказ.Реалии, 26 сентября, <https://www.kavkazr.com/a/adaty-pobezhdeny-napolovinu/28758408.html>, dostęp: 16 grudnia 2018.

Tut.by (2016), *Кадыров о "белорусских" чеченцах: покинули республику в поисках легкой жизни*, 17 сентября, <https://news.tut.by/society/512512.html>, dostęp: 5 listopada 2018.

UN Committee Against Torture (2018), *Concluding observations on the sixth periodic report of the Russian Federation*, 8 August, <https://bit.ly/2G2dJVw>, dostęp: 5 listopada 2018.

US Department of State (2017), *Country Report on Human Rights Practices for 2016 – Russia*, 3 March, <http://bit.ly/2ozlyri>, dostęp: 5 listopada 2018.

US Department of State (2018), *Country Report on Human Rights Practices for 2017 – Russia*, 3 March, <https://www.state.gov/documents/organization/277455.pdf>, dostęp: 5 listopada 2018.

World Health Organization (2008), *Eliminating Female genital mutilation. An interagency statement*, http://www.un.org/womenwatch/daw/csw/csw52/statements_missions/Interagency_Statement_on_Eliminating_FGM.pdf, dostęp: 5 listopada 2018.

M.Wyrwał, M. Żmudka, (2018), *Poland vs. Azamat Baiduyev: how an EU member state deported a Chechen refugee back to face the Kadyrov regime*, Open Democracy, 21 September, <https://bit.ly/2ARNMmj>, dostęp: 7 listopada 2018.

HELŚIŃSKA FUNDACJA
PRAW CZŁOWIEKA

@hfhrpl

@hfhrpl

@TheHFHR

Helsińska Fundacja
Praw Człowieka
ul. Zgoda 11
00-018 Warszawa

tel. (22) 556-44-40
fax: (22) 556-44-50
hfhr@hfhr.org.pl
www.hfhr.pl